

วิปัสสนากัมมัฏฐาน

พระเถระแต่ปางก่อนเคยถวายเทศนา

นมตฺถ สุกตฺตสฺส

วิสุตนา นาม ปญฺญา	ยถาภูตตฺถทสฺสตี
ปญฺญา นามตฺถ จิตฺเตหิ	สท ชาโตว เกหิจิ
เอโก สภาวธมฺโม ว	ยถาภูตปฺปชานโน
สพฺพายาปายุปายตฺถ-	ธมฺเมสุ เยสุ เกสุจิ
โกสลุตตาย ปวตฺโต	ฐเปโสวภาสสาทิโส.
ตํ ปญฺญํ ภาวนนฺเตหิ	โยคาวจรสาธุภิ
อฺคฺคโห จ ปรีปฺจฺฉา จ	ปรียาปฺพนมฺปิ จ
ธารณญจ สขฺฆมาโย จ	อโถปี ปจฺจเวกฺขณํ
สุภฺจฺจ สมฺปาทยิตพฺพํ	ปณฺฑิตาเจรสนฺติเก.
ยา ยา นีรตฺถกา โลเก	มิจฺฉาคาหิกทิกฺขุจโย
สพฺพทา ฌาเณน โอคฺคฺยห	วหุเขตพฺพาว สพฺพโส
ยา สาสนาคตา ปญฺญา	สมฺโถมทยตฺถคามินี
อริยา เสฏฺฐา นิพฺเพชิกา	ทุกฺขสงฺขยคามินี.
สาเยว ภาวยิตพฺพทา	นียฺยานิกา อสฺหิรา
กตลาณปรีจฺจเยหิ	เตหิ ชีเรหิ สาธุภิ

เวทิตพัพพ์ อนิจฺจณฺจ
ทุกุขํ ทุกุขลฺกขณฺณจ
อนตฺตลฺกขณฺณจาทิ
วิปสฺสนาภิโยคิหิ
คํ คํ สงฺขารคํ ว
อุปาณินฺนานุปาทินฺน-
ขณฺุชยตฺนธาตฺวาทิป-
หุตฺวา หุตฺวา อภาเวน
อนิจฺจนฺติ เวทิตพัพพ์
อนิจฺจลฺกขณฺ์ นาม
อณฺุณตฺตฺตฺปคโม จ
ทุกุขเวทนาสนฺตฺปา-
อภิณฺุหสฺมปฺพิฬํ ว
ยมานิจฺจณฺจ ทุกุขณฺจ
โส อนตฺตา เวทิตพฺโพ
วเส อวตฺตฺนฺเยว
สุณฺุณตฺตาสุตฺตฺมิกตฺตา จ
เอวมิมานิ จานานิ
สงฺเขปวิตฺตฺตฺตฺนเยน
สงฺขารे ปรีจฺฉินฺุทิตฺวา

อโธ อนิจฺจลฺกขณฺ์
อนตฺตา จ สภาวโธ
เอวํ จานานิมานิ จ
เวทิตพฺพานิ สพฺพโส.
ปจฺจเยหาภิสงฺขตํ
นามรฺูปาทิจฺเจทํ
ปภเวทฺหิ วิกฺขชิตํ
อณฺุณตฺตา คตฺติยาปี จ
สงฺเขเปณ สุธมฺมิตา.
อุปฺปาโท จ วโยปี จ
สงฺขารานํ ปฺนปฺปฺนํ
สนฺุตฺตฺตฺตฺตา ตถา ตถา
วิณฺุณเยยฺยํ ทุกุขลฺกขณฺ์.
สุณฺุณํ วเส น วตฺตฺติ
น โกจฺจิ น จ กสฺสจฺจิ
สภาวชฺมมตฺตฺตฺตา
วฺุจฺจตฺตานตฺตลฺกขณฺ์.
วิทิตฺวาน วิเสสโธ
นามรฺูปาทิจฺเจทโธ
ยถาลทฺเช ติกาลิเก

เตสั ปริกุกเหตุพพา
อติตาทิกาลตุตเย
เต สงฺขาระ สมนฺสิตฺวา
ภยตุปฏฺจานณานํ
อนุกฺกเมนุปฺปาเทตฺวา
สมฺปาเทนฺเตน โยเคน
สงฺขารุเปกฺขาสงฺขาคํ
นิสฺสาย มคฺคํ ภาเวยฺย
วิภูฏฺเณย สิทฺธาย
มคฺคจิตฺเต นิสฺสํมฺหิ
ปจฺจเวกฺขณณณานํ
อริยภุมิ สโมกฺกนฺโต
นิพฺพานํ เตน อริเยน
เอตฺตาวตฺตา สมนาสน

ปจฺจยาปี กถญฺจิปิ.
วิทฺริตฺวาน สํสํ
อโรเปตฺวา ติลกฺขณํ
อโธ มุจฺจิตฺตุมเมตํ
ยาวสงฺขารุเปกฺขนํ
ภาเวตฺพพา วิปสฺสนา
ปฺริปกฺกวิปสฺสนํ
โลกุตฺตรํ วิภูฏฺเณ
ปาริสฺสุทฺธิปี สิทฺธติ
ผลานํ สมฺปวตฺตยฺม
สํ สิทฺธมนฺติ สพฺพโส.
เอวํ การกปฺกุกฺโธ
โหติ สจฺจิกตํ สทา
ปญฺญาถตา สุนิฏฺฐิตา.

บัดนี้ จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนา ในวิปัสสนากัมมัฏฐาน
ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี ดำเนินความว่า กุศล
ที่แล้วด้วยภาวนา สาธุชนจะพึงบำเพ็ญให้เกิดขึ้นด้วยภาวนาอันใด
ภาวนาอันนั้นมีประเภทเป็น ๒ คือ สมถภาวนา ๑ วิปัสสนาภาวนา ๑
ข้อซึ่งการกบคฺคฺลมาทำอุบายเครื่องระงับจิตให้เกิดขึ้น ชื่อว่าสมถ-
ภาวนา และข้อที่การกบคฺคฺลทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้นในจิต ชื่อว่า
วิปัสสนาภาวนา.

ก็แลวิปัสสนานั้น คือปัญญาอันแจ่มชัด เห็นอรรถเห็นธรรม อันมีจริงอันเป็นความจริงอย่างไร ปัญญาอันเห็นตามเป็นจริง กำหนด สามัญญลักษณะทั้ง ๓ คือ ความเป็นของไม่เที่ยง ๑ ความเป็นทุกข์ ๑ ความเป็นอนัตตา ๑ ถอนความถือมั่น ด้วยตัณหา มานะ ทิฏฐิเสียได้ ชื่อว่าวิปัสสนาปัญญา เห็นวิเศษ เห็นแจ้ง เห็นชัด ปัญญานั้นก็เป็น สภาวธรรมอย่างหนึ่ง เกิดพร้อมกับจิตบางเหล่า เป็นสภาพรู้ชัดตามจริง เป็นไปโดยความเป็นผู้ฉลาด ในความเจริญและความนิบหนายและอุบาย แห่งความเจริญและความนิบหนาย และความฉลาดในอรรถในธรรมทั้งหลาย เป็นผู้ส่องให้ความสว่าง ประหนึ่งแสงสว่างในรูปทั้งหลาย.

สาธุชนผู้จะเจริญให้ปัญญานั้นเกิดมีขึ้น พึงประกอบการศึกษา อุเทศ และไต่ถามความ และทรงจำ และท่องสาธยาย และพิจารณา ให้บริบูรณ์ขึ้น ณ สำนักแห่งอาจารย์ผู้ฉลาด ทิฏฐิความเห็นทั้งหลาย อันไม่มีประโยชน์ เป็นไปด้วยถือผิดต่าง ๆ อย่างไม่เป็นไปในโลก สาธุชนพึงยังด้วยปัญญาพิจารณา และละเว้นทิฏฐิเหล่านั้นเสียด้วย ประการทั้งปวง พึงเจริญปัญญาอันมาในคำสอนของพระพุทธเจ้าให้ เกิดมีขึ้นในจิต ปัญญาซึ่งมาในพระพุทธศาสนานั้น คืออุทยัตถคามินี ปัญญาอันไปยังความอุทัยและอัสดง พิจารณาความเกิดและความ เสื่อมสิ้นแห่งสังขารเป็นอารมณ์ เป็นปัญญาอันพิเศษไปจากข้าศึก คือกิเลสเครื่องเศร้าหมองจิตได้ อาจสามารถจะทำลายกิเลสที่ยังไม่เคย ทำลายให้พินาศได้ จะให้ผู้เจริญบรรลุความสิ้นทุกข์ได้โดยชอบ นำผู้ ปฏิบัติออกไป เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบได้จริง เป็นปัญญาอันมั่นคง

ยากที่เข้าสีกจะนำเสียได้.

สาธุชนผู้มีความระสมในทางปัญญาได้ทำแล้ว พึงบำเพ็ญให้ปัญญานั้นเกิดในจิต ให้ไฟบูลขึ้นตามอุบายที่ชอบ ที่จะให้เกิดอุทยัตถคามินีปัญญานั้น ให้ผู้เจริญวิปัสสนาปัญญานั้น พึงรู้ฐานะทั้ง ๖ ก่อน คือ อนิจจะ ของไม่เที่ยง ๑ อนิจจลักษณะ เครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ว่าไม่เที่ยง ๑ ทุกขะ ของสัตว์ทนยาก ๑ ทุกขลักษณะ เครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์ ๑ อนัตตา สิ่งสภาพไม่ใช่อาตมตัวตน ๑ อนัตตลักษณะ เครื่องหมายที่จะกำหนดรู้ว่าเป็นอนัตตา ๑ ในฐานะทั้ง ๖ นั้น สังขารที่ปัจฉัยแต่งปัจฉัยปรุง แดกต่างเป็นอุปาทินนะและอนุปาทินนะ หรือเป็นนามรูป พุทธาทิบัณฑิตแจกโดยประเภทเป็นชั้น ๓ อย่าง ๓ คือ ชาติ เป็นต้นนี้ เป็นของไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นด้วย เสื่อมสิ้นไปด้วย แปรปรวนยกย้ายเป็นอย่างอื่น ๆ ไปด้วย. ความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้น และความเข้าไปถึงความเป็นอย่างอื่น ๆ ไปด้วย เป็นอนิจจลักษณะ เครื่องหมายที่จะให้รู้ให้เห็นว่าไม่เที่ยง. สังขารนามรูปนั้นเป็นทุกข์ เพราะเป็นของอันความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นหากเบียดเบียนบีบคั้น. ข้อซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นมาเบียดเบียนบีบคั้นอยู่นั้นแล เป็นทุกขลักษณะ เครื่องหมายที่จะให้รู้ให้เห็นว่าเป็นทุกข์ สิ่งใดไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นของสูญจากความเป็นตัวตน และความเป็นของ ๆ ตน ไม่เป็นไปในอำนาจ ไม่เป็นสัตว์เป็นบุคคลผู้ใด ไม่เป็นของ ๆ ผู้ใด สังขารนามรูปนั้นเป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ ความไม่เป็นไป

ในอำนาจ ความเป็นของสูญสักว่าเป็นสภาวะธรรม ความเป็นสภาพ ไม่มีเจ้าของ เป็นอนัตตลักษณะ เครื่องหมายที่จะให้รู้ให้เห็นว่าเป็น อนัตตา. ให้สาธุชนผู้เจริญพระวิปัสสนาปัญญานั้น ฟังรู้ฐานะ ๖ อย่าง ด้วยประการดังนี้.

เมื่อรู้ฐานะทั้ง ๖ ประการดังนี้แจ้งชัดแล้ว ฟังกำหนดสังขาร โดยประเภท มีนามรูปเป็นต้น กำหนดกายกับทั้งจิตเจตสิกนี้โดย กองทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ส่วนมี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น อันฉิบหายเพราะปัจจัยเป็นข่าศึก มีเย็นร้อน เป็นต้น เป็นกองรูป, ความเสวยอารมณ์ สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข ส่วนนี้กองเวทนา, ความจำได้ จำไว้ จำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำสัมผัส จำธรรมารมณีกี่ดี ส่วนนี้กองสัญญา, สัญญาเจตนา ความ คิดอ่านต่อใจก็คิด เจตสิกธรรมที่เกิดในจิตทั้งปวง ยกเสียแต่เวทนา และสัญญาแล้ว เหลื่อนั้นเป็นกองสังขารธรรมที่ปรุงใจ, วิญญาณ ในที่รู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่เป็นไปในจักขุ โสตะ ฉานะ ชิวหา กาย มนะ ส่วนนี้กองวิญญาณ. เมื่อกำหนดเป็นขั้น ๕ ประการดังนี้แล้ว ย่น ลงเป็น ๒ คือ รูป ๑ นาม ๑ รูปขั้นคองเป็นรูป แต่รูปขั้นที่ ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้นเป็นนาม. เมื่อกำหนด ธรรมเป็นไปใน ๓ ภูมิลงได้ โดยเป็นนาม ๑ รูป ๑ ฉะนั้น ก็ได้รับความ สันนิษฐานว่า สัตว์หรือบุคคล เทวดาหรือพรหมอื่น ยิ่งขึ้นไปกว่า นามรูปนี้ไม่มี ส่วนที่ ๒ คือ นาม ๑ รูป ๑ นี้อาศัยกันและกัน ประหนึ่งมนุษย์เรืออาศัยกันและกันไป ณ สมุทรสาครฉะนั้น.

เมื่อเห็นนามรูปตามเป็นจริงอย่างไรได้ขณะนี้แล้ว ทิฐุฐิความเห็นของผู้บำเพ็ญเพียรนั้นก็บริสุทธิ์ ควรเจริญวิปัสสนาปัญญาต่อไป แสวงหาเหตุและปัจจัยแห่งนามรูปนั้น ประหนึ่งแพทย์เห็นโรคแล้วแสวงหาสมุฏฐานแห่งโรคะนั้น ดำเนินญาณอันโคจรมาเพราะลำดับเป็นต้นก็จะเห็นธรรม ๔ ประการ คือ อวิชชา ๑ ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ กรรม ๑ นี้ว่า เป็นเหตุแห่งรูป เพราะเป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นแห่งรูป เห็นอาหารว่าเป็นปัจจัยแห่งรูป เพราะเป็นปัจจัยแก่ความอุปถัมภ์ทำนุบำรุงรูปนั้น ธรรมทั้ง ๓ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นอุปนิสัยแห่งกายนี้ ประหนึ่งมารดาที่อาศัยแห่งทารกฉะนั้น กรรมเป็นผู้ให้กายนี้เกิด ประหนึ่งบิดาแห่งบุตรฉะนั้น อาหารเป็นผู้อุ้มชูทางกายนี้ไว้ ประหนึ่งพี่เลี้ยงอันอุ้มชูทารกฉะนั้น กำหนดปัจจัยแห่งรูปกายได้อย่างนี้แล้ว กำหนดปัจจัยแห่งนามกายโดยนัยว่า อาศัยจักษุกับรูปทั้งหลายมาประสบเกิดจักขุวิญญาณขึ้น ดังนี้เป็นต้นถึงความสันนิษฐานว่า นามรูปอาศัยเหตุและปัจจัยอย่างนี้ ถึงธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีตอนาคตแล้ว ก็ย่อมเป็นไปเพราะปัจจัยอย่างนี้แล.

ครั้นมาพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ ก็ละความสงสัยใน ๓ กาล คือ อดีต อนาคต ปัจจุบัน เสียได้ และพิจารณาสังขารเหล่านั้น ยกขึ้นยังลักษณะทั้ง ๓ พิจารณารูปขั้นก่อนว่า รูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต และรูปที่เป็นปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด ต่ำช้าหรือประณีต ไกลหรือใกล้ รูปทั้งปวงนั้นไม่เที่ยง โดย

ความ คือสิ้นไปในความเป็นนั้น รูปใดที่เป็นอดีตส่วนล่วงแล้ว รูปนั้นก็สิ้นเสียแล้วในภพในกาลอดีตนั้น หากถึงภพถึงกาลนี้ไม่ รูปใดเป็นอนาคต ส่วนยังไม่มาถึง จะเกิด ณ ภพ ณ กาลเป็นลำดับไป รูปนั้นก็จกสิ้น ณ ภพ ณ กาลอนาคตนั้น จกไม่ไปเบื้องหน้าแต่ภพแต่กาลอนาคตนั้นได้ รูปที่เป็นปัจจุบันเกิดขึ้นเฉพาะหน้าบัดนี้เล่า ก็สิ้นไป ณ ภพ ณ กาลปัจจุบันนี้ หากไปเบื้องหน้าแต่ไม่ รูปภายในก็สิ้นไป ณ รูปภายใน หากถึงความเป็นรูปภายนอกไม่ รูปภายนอกก็สิ้นไป ณ รูปภายนอก หากถึงความเป็นรูปภายในไม่ รูปหยาบก็สิ้นไปในความเป็นรูปหยาบนั้น หากถึงความเป็นรูปละเอียดไม่ รูปละเอียดเล่าก็สิ้นไปในความเป็นรูปละเอียดนั้น หากถึงความเป็นรูปหยาบไม่ รูปต่ำซำก็สิ้นไปในความเป็นรูปต่ำซำนั้น หากถึงความเป็นรูปประณีตไม่ รูปประณีตเล่าก็สิ้นไปในความเป็นรูปประณีต หากถึงความเป็นรูปต่ำซำไม่ รูป ณ ที่ไกลก็สิ้นไป ณ ที่ไกลนั้น หากถึงความมี ณ ที่ไกลไม่ รูป ณ ที่ใกล้ก็สิ้นไป ณ ที่ใกล้นั้น หากถึงความมี ณ ที่ไกลไม่ เพราะเหตุนั้น รูปทั้งปวงไม่เที่ยง เพราะมีแล้วไม่มีเล่า รูปทั้งปวงเป็นทุกข์เพราะเป็นของที่ความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นเบียดเบียนบีบคั้น รูปทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปอำนาจ พิจารณาเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็พิสดารดังพิจารณารูปขั้นนี้ และเห็นลงว่า ทั้งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะอย่างนี้.

และเจริญปัญญานั้นไปตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ ประการ

คือ อุทฺถัพพญาณที่ ๑ กังคานุปัสสนาญาณที่คํารบ ๒ ภยตูปัญฺฐาน-
ญาณที่คํารบ ๓ อาทีนวานุปัสสนาญาณที่คํารบ ๔ นิพพิทาญาณที่
คํารบ ๕ มุจฺจิตุกามยตาญาณที่คํารบ ๖ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณที่
คํารบ ๗ สังขารุเบกขาญาณที่คํารบ ๘ สัจจานุโลมิกญาณที่คํารบ ๙.
ในญาณทั้ง ๙ นั้น ปัญฺญาอันรู้ความเกิดขึ้นด้วย ความเสื่อมสิ้นไปด้วย
แห่งขันธทั้งหลาย ชื่อว่าอุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ ผู้บำเพ็ญเพียงให้
เกิดขึ้นจะนี้ เห็นความเกิดขึ้นพร้อมแห่งขันธทั้ง ๕ โดยลักษณะ ๕
ประการ เห็นความดับก็โดยลักษณะ ๕ ประการ จึงเป็นลักษณะ ๕๐
ถ้วน เห็นความเกิดแห่งรูปขันธว่า เพราะเกิดขึ้นพร้อมแห่งอวิชา
รูปจึงเกิดพร้อม ๑ เพราะเกิดขึ้นพร้อมแห่งตณฺหา รูปจึงเกิดขึ้น
พร้อม ๑ เพราะเกิดขึ้นพร้อมแห่งตณฺหา รูปจึงเกิดขึ้นพร้อม ๑ เพราะ
เกิดขึ้นพร้อมแห่งอาหาร รูปจึงเกิดขึ้นพร้อม ๑. ๔ อย่างนี้เป็นปัจจัย
แห่งรูป กับเห็นลักษณะคือความเกิดแห่งรูป ๑ เป็น ๕ ประการจะนี้
เห็นความดับแห่งรูปขันธว่า เพราะดับไม่เหลือแห่งอวิชา ๆ ดับจน
สิ้นเชิงไม่เป็นไปได้ รูปจึงดับไปโดยไม่เหลือ ๑ เพราะดับเหลือ
แห่งตณฺหา ๆ ดับจนสิ้นเชิงไม่เป็นไปได้ รูปจึงดับไปโดยไม่เหลือ ๑
เพราะดับไม่เหลือแห่งกรรม ๆ ดับจนสิ้นเชิงไม่เป็นไปได้ รูปจึงดับ
ไม่เหลือ ๑ เพราะดับไม่เหลือแห่งอาหาร ๆ ดับจนสิ้นเชิงไม่เป็นไป
ได้ รูปจึงดับไม่เหลือ ๑. ๔ อย่างนี้เป็นความสงบระงับแห่งปัจจัย กับ
เห็นลักษณะคือความแปรปรวนแห่งรูป ๑ เป็น ๕ ประการจะนี้ ถึง
พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเวทนา สัญญา สังขาร

วิญญาณเล่า ก็โดยลักษณะทั้งอุทัยและวัย ส่วนละ ๕ ๆ ดังในรูป-
ขันธุ์ ต่างแต่ในเวทนา สัญญา สังขาร ใสผัสสะในที่อาหาร ฝ่ายใน
วิญญาณใส่นามรูปในที่อาหารเท่านั้น ญาณหยั่งรู้ความเกิดขึ้นและ
ความเสื่อมสิ้นแห่งขันธุ์ทั้ง ๕ ฉะนั้น ชื่ออุทัยพยานุปัสสนาญาณ.
ภังคานุปัสสนาญาณที่คาร์บ ๒ นั้น ปัญญาอันปล่อยความเกิดเสีย
หาพิจารณาไม่ มาตามเฟงดูแต่สักว่าความหักความดับแตกทำลายอย่าง
เดียว ก็จิตอันใดรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วแตกทำลายไป ผู้บำเพ็ญ
เพียรพิจารณาเห็นความแตกหักทำลายแห่งจิตนั้น จิตใด ๆ มีเวทนา
เป็นอารมณ์ มีสัญญา และสังขาร และวิญญาณ เป็นอารมณ์เกิดขึ้น
แตกทำลายไป ๆ ก็พิจารณาเห็นความแตกหักทำลายแห่งจิตนั้น ๆ
อันนี้เป็นกิจแห่งภังคานุปัสสนาญาณ. ครั้นผู้บำเพ็ญเพียรส่องเสพ
ภังคานุปัสสนาญาณอยู่อย่างนี้ สังขารทั้งหลายก็ปรากฏเป็นภยอันใหญ่
อันนี้ชื่อว่าภยคุปป์ฏฐานญาณ. อาศัยความที่สังขารทั้งหลายเข้าไปตั้งอยู่
โดยความเป็นภยใหญ่ นั้น ก็เกิดอาทินวานุปัสสนาญาณ ปัญญาพิจารณา
เห็นโทษแห่งสังขารทั้งหลาย อันนี้อาทินวญาณ อาศัยปัญญาเห็นโทษ
แห่งสังขารนั้น ผู้บำเพ็ญเพียรเจริญให้มากแล้ว ก็เกิดนิพพิทาญาณ
ทำสันดานแห่งผู้บำเพ็ญนั้นให้เบื่อหน่าย ไม่รื่นรมย์ในสังขาร
ทั้งหลาย จิตของผู้บำเพ็ญเพียรนั้น ไม่ข้องไม่พัวพัน แม้ ณ สังขาร
อันหนึ่ง ประารถนาจะใคร่ออกไปเสียจากสังขารทั้งปวง ประหนึ่ง
มัจฉาชาติอยู่ ณ ภายในแห่งตาข่าย กบอยู่ ณ ปากแห่งสัปชาติเป็นต้น
ฉะนั้น อันนี้มุจจิตุกามยตาญาณ. ครั้นผู้บำเพ็ญเพียงเกิดมุจจิตุกาม-
ยตาญาณ ประารถนาจะใคร่พ้นจะใคร่ปลดเปลื้องจากสังขารทั้งหลาย

ก็ยกสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแลขึ้นยังพระไตรลักษณ์ กำหนดพิจารณาด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เพื่อจะทำอุบายแห่งความปลดปล่อยให้บริบูรณ์ขึ้นว่า สังขารทั้งปวงเป็นของสูญ ๆ ดังนี้ คือ เห็นว่ารูปไม่มีสาระ มีสาระอันออกเสียแล้ว ปราศจาสาระ สาระคือความเป็นของเที่ยง หรือสาระคือความเป็นของยั่งยืน หรือสาระคือความเป็นสุข หรือสาระคือความเป็นอาत्मตัวตน ไม่มี ฌรูปนี้ ๆ ไม่มีสาระเหล่านี้ทุกสิ่ง เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่มีสาระคือความเป็นของเที่ยงและสุขและเป็นอาत्मตัวตน ประหนึ่งว่าไม่เนื้ออ่อนไม่มีแก่นฉะนั้น. เมื่อเห็นสังขารโดยเป็นของสูญดังนี้แล้วยกขึ้นยังลักษณะ ๓ กำหนดสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อยู่ ก็ละความกลัวและความเพลินเสียได้แล้ว เป็นผู้มั่งคั่งในสังขารทั้งหลาย ไม่ถือว่าเราว่าของเรา ประหนึ่งบุรุษมีภริยาอันสละเสียแล้วฉะนั้น เมื่อกุลบุตรผู้บำเพ็ญเพียรนี้ ได้บรรลุสังขารุเบกขาญาณแล้ว วิปัสสนาเป็นวิภูฐานคามินี ถึงยอด ถึงความเป็นปัญญาอันอุดม ในกาลเป็นที่สุดแห่งสังขารุเบกขาญาณ วิปัสสนาจิต ๒ บ้าง ๓ บ้าง ปราศจากลักษณะทั้ง ๓ อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์เกิดขึ้น โดยชื่อว่าปริกรรมอุปจารอนุโลม อันนี้ชื่อว่าอนุโลมญาณ. ญาณอันนี้อนุโลมตามแก่อะไร? อนุโลมตามแก่วิปัสสนาญาณทั้ง ๘ เบื้องต้น และโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เบื้องบน ในลำดับแห่งอนุโลมจิตนั้น โคตรภูจิตหน่วงนิพพานเป็นอารมณ์ ก้าวล่วงโคตรปุถุชนอยู่ หยั่งลงโคตรพระอรหันต์เจ้าเกิดขึ้น วิปัสสนาญาณที่พิจารณาสังขารโดยลักษณะ ๓ จำเดิม

แต่เบื้องต้นจนถึงโคตรภูญาณ เท่านั้นเป็นส่วนภาวนามัยกามาพจรกุศล ฝ่ายโลกุตระกุศล คือพระอรยมรรคเกิดขึ้น ณ ลำดับแห่งโคตรภูจิตนั้น ในลำดับไม่มีอันในคั่นแห่งโคตรภูจิตนั้น นั้นแลมรรค คืออรยมรรค เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งอันเป็นธรรมกำหนดรู้ทุกขสัจอยู่ ละสมุทัยสัจอยู่ ทำนิโรธสัจให้แจ้งอยู่ ให้มรรคสัจเป็นขึ้นเกิดขึ้น ลำดับนั้น ผลจิต ๒ บ้าง ๓ บ้าง เป็นวิบากแห่งมรรคจิต หน่วงนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว เกิดปัจจเวกขณญาณ พิจารณามรรคผลและกิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่เหลืออยู่ และพิจารณานิพพาน การกบुकคคคผู้เจริญวิปัสสนา ญาณหยั่งลงยังอริยภูมิแล้ว พระอริยเจ้านั้น ได้ทำนิพพานให้แจ้งแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ปัญญาอันเห็นวิเศษเห็นแจ้งชัดสังขารโดยลักษณะ ๓ เป็นเครื่อง บริสุทธิห่มจดครอบคอบ แห่งสัตว์ผู้เศร้าหมองด้วยเครื่องเศร้าหมอง ภายใน ให้บริสุทธิโดยนิปปริยาย ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุ นั้น สมเด็จพระโลกนาถผู้ฉลาดในมรรคาจึงได้ตรัสโดยสังเขปว่า **ปญฺญา ย ปริสุทฺถติ** และอีก ๓ คาถาว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญา ย ปุสฺสติ

อถ นิพฺพินฺหติ ทฺวเก เอว มคฺโค วิสุทฺธิยา

เป็นต้น มีความว่า เมื่อใดบุคคลเห็นลงด้วยปัญญาว่า สังขารธรรม ที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งปวงไม่เที่ยง ดังนี้ เมื่อนั้นบุคคลก็เบื่อหน่ายใน ทุกข์ คือการบริหารชั้นร่างกาย อันเป็นมรรคาแห่งความบริสุทธิ์ ก็จะทำให้จิตพ้นไปจากอาสวะทั้งหลาย. เมื่อใดบุคคลเห็นด้วยปัญญา

ว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์อันสัตว์ทนยากจะนี้ เมื่อนั้นบุคคลย่อม
เหนื่อยหน่ายในทุกข์ คือบริหารทำนุบำรุงรักษาเบญจขันธ์ อันนี้เป็น
มรรคาแห่งความบริสุทธิ์. เมื่อใดบุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรม
ทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังนี้ เมื่อนั้นบุคคลย่อมเหนื่อยหน่ายในทุกข์ คือ
ความบริหารทำนุบำรุงเบญจขันธ์ อันนี้เป็นมรรคาแห่งความบริสุทธิ์.
วิปัสสนาญาณที่พิจารณาสังขารโดยเป็นธรรม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น
อนัตตาแล้ว เกิดนิพพานความเบื่อหน่าย เป็นมรรคาอุบายแห่งนิพพาน
ด้วยประการฉะนี้.

เพราะเหตุฉะนี้ สมเด็จพระสุคตศักยมุนีโลกนาถ จึงได้ทรง
แสดงอานิสงส์ในพระสูตรต่าง ๆ เป็นอเนกสถานว่า พระอริยสาวก
ผู้ได้สดับแล้ว เมื่อเห็นลงเป็นถาภูตญาณทัสสนะแล้ว ถอนคาหะ
๓ อย่างเสีย ก็ย่อมเหนื่อยหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
ครบทั้ง ๕ ขันธ์ เมื่อเหนื่อยหน่ายอยู่ฉะนั้น ก็วิราชปราศย่อม คือ
บรรลुरुอิยมรรค เป็นสมุจเฉตพหวน สยายกิเลสที่ย่อมสันดานให้นิราศ
ไป เพราะวิราคะอริยมรรคเกิดแล้ว อริยสาวกนั้น ก็วิมุตหลุดถอน
จากสรรพอาสวะ คือบรรลुरुอิยผล ให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสตามกกรรม
เป็นวิสุทธิสัตว์สันดานหมดจดแล้วด้วยดี ครั้นจิตพ้นกิเลสแล้ว ก็
ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่าจิตพ้นแล้ว เธอนั้นก็รู้สว่างชัดว่าสิ้นชาติ อยู่
จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อเหตุ
อย่างนี้ไม่มี เธอนั้นมีปัจเจกขณญาณหยั่งทราบฉะนี้.

เมื่อบุคคลเจริญดีลักขณานุปัสสนานี้ ถ้าไม่บรรลุอุรียวิมุตติอัจฉันท-
วิสุทธิเล่า ก็เป็นแต่มรรคาให้ผู้นั้นมีสติสัมปชัญญะไม่พินเพื่อนทำลาย
ขั้น มีสุคติภพมนุษย์กำเนิดและสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า เพราะ
เหตุ นั้น ดีลักขณานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารโดยลักษณะ
ทั้ง ๓ นี้ ควรที่บัณฑิตผู้เห็นประโยชน์ตน จะพึงเจริญให้เกิดขึ้นใน
สันดาน ส่องเสพอให้คุ้นแก่จิตสิ้นกาลเนื่อง ๆ ก็จะเป็นมนุษย์พิเศษ
ถือเอาแก่นสารแห่งร่างกายอันนี้ ถือเอาคุณอันพิเศษแห่งร่างกายอันนี้
ที่ไม่มีแก่นสาร คำนี้จริงอย่างนั้น สมกับพระพุทธภาษิตตรัสบริหาร
ว่า ปญฺจหิ ภิกฺขเว วฑฺฒีหิ วฑฺฒนาโน อรียสาวกํ เป็นต้น
ความว่า อรียสาวกเจริญด้วยธรรม ๕ อย่างแล้ว เป็นบุคคลผู้พิเศษ
ถือเอาแก่นสารแห่งร่างกาย ถือเอาคุณพิเศษแห่งร่างกายนี้ คืออรียสาวก
เจริญด้วยสัทธา และศีล และสุตะ และจาคะ และปัญญา อรียสาวก
เจริญอันพิเศษแห่งร่างกายได้ และในธรรม ๕ ประการนั้น ปัญญา
เป็นประธานกว่าธรรมทั้งหลาย ย่อมรวบรวมธรรมทั้ง ๔ คือ สัทธา
ศีล สุตะ จาคะ นั้นไว้ไม่ให้กระจัดกระจาย เพราะฉะนั้น จึงควร
เจริญดีลักขณานุปัสสนานี้ไว้.

สมเด็จพระพรหมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล
โดยธัมมัสสวนมัย เป็นธรรมจรรยาสัมมาปฏิบัติ เป็นนิพัทธกุศล

นักธรรมเอก - วิปัสสนากัมมัฏฐาน - หน้าที่ 15

บริบูรณ์ขึ้นในพระสันดานด้วยอัปมาทธรรม ฌ บัดนี้ ขอความสวัสดิ
โสภณพระชนม์สุขทุกประการ สรรพอเนกสมบัติวิบูลไพศาล จง
ประสิทธิสำเร็จแต่สมเด็จบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ดังพระราช-
หฤทัยประสงค์ทุกประการ.

วิปัสสนาสกถา

นมตฺถ สุกตฺสฺส.

จตุตฺถาโร วิปฺลฺลาธา อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ ทฺกฺกฺเข สุขฺนฺติ

อนตฺตนิ อตฺตาทิ อสฺุเก สุขฺนฺติ สลฺลฺลาวิปฺลฺลาโส จิตฺตวิปฺลฺลาโส

ทฺธิจฺฉิวิปฺลฺลาโสติ.

บัดนี้ จะถวายเป็นวิชาในวิปัสสนาสกถา พรรณनावิปัสสนาส คือ ความเข้าใจผิด ๔ ประการ ตามประสงค์ ดำเนินความว่า สิ่งทั้งปวงในโลกนี้ มีชีวิตอินทรีย์ก็ดี ไม่มีก็ดี ล้วนเกิดแต่เหตุ เป็นไปตามเหตุ สมด้วยคำของพระอัสสชิกล่าวแก่พระสารีบุตร เมื่อครั้งพระสารีบุตรยังเป็นปริพาชกอยู่ว่า **เย ธมฺมา เหตุปฺปภา ธรรม** เหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิดมาก่อน ดังนี้ สิ่งทั้งปวงนี้จึงได้ชื่อว่าสังขาร แปลว่าสภาพอันเหตุแต่ขึ้นบ้าง ได้ชื่อว่าธรรม แปลว่าสภาพทรงอยู่ตามลักษณะนั่นเองบ้าง ใคร ๆ จะเข้าใจถูกหรือผิด ก็คงอยู่ตามลักษณะนั่นเอง ไม่ยกย้าย แต่ผลแห่งความเข้าใจถูกและผิดย่อมต่างกัน ความเข้าใจถูกย่อมทำประโยชน์ให้สำเร็จ ความเข้าใจผิดย่อมทำประโยชน์ให้เสีย เช่นเดียวกับการเดินทาง ระยะทางที่จะไปนั้น ใกล้เคียงเท่าใด ก็คงอยู่เท่านั้นเอง เมื่อเข้าใจถูกก็ไปถูก ด้วยไม่ต้องเสียเวลา ถ้าเข้าใจผิดก็ไปไม่ถูกหรือหลง ต้องเดินวนเวียนอ้อมค้อมยืดยาวเกินกว่าระยะทางที่ควรเดิน ทำให้เสียเวลาเปล่า แม้สัตว์โลกเล่า

ก็ได้ชื่อว่าเดินทางไกล กล่าวคือท่องเที่ยวอยู่ในวิภวสังสาร เวียน
เกิดเวียนตายอยู่ไม่รู้จักจบ ต่อเมื่อได้พบพระพุทธเจ้าและได้สดับคำ
สั่งสอนของท่าน ได้ปัญญาเห็นเหตุผลต้องแท้ จึงอาจบบรรลุถึงที่สุด
ชาติ กล่าวคือพระนิพพาน พระพุทธเจ้ายอมแสดงเหตุผลสั่งสอน
สัตว์โลกให้เข้าใจถูกต้องตามเป็นจริงอย่างไร ข้อนี้มีแจ้งอยู่ในธรรมนิยามสูตร
เป็นคำตรัสสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า **อุปปาทา วา ภิกขเว**

ตถาคทานํ อนุปปาทา วา ตถาคทานํ จิตา ว สทา ธาตุ

ธมฺมญฺจิตตา ธมฺมนิยามตา เป็นต้น ความว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
เพราะเหตุว่าพระตถาคตเกิดขึ้นก็ดี ไม่เกิดขึ้นก็ดี ธาตุอันนั้น คือความ
ตั้งอยู่ตามธรรมตา ความเป็นอยู่ตามธรรมตา ก็ตั้งอยู่อย่างนั้นเอง
ข้อนี้ คือสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตน
แต่พระตถาคตยอมรับรู้ถึงธาตุนั้นถูกต้อง ครั้นแล้วย่อบอกให้แจ้ง
สำแดงให้เห็นชัด บัญญัติแต่งตั้งเป็นแบบ เปิดเผยจำแนก ทำให้เข้าใจ
ได้ง่ายดังนั้น เพราะพระพุทธเจ้าทรงรู้เห็นเองแล้ว สั่งสอนสัตว์โลก
ให้ได้ดวงจักษุ คือ ปัญญา เข้าใจถูกต้องตามความเป็นไปแห่งธรรมตา
จึงมีคำของผู้เลื่อมในกล่าวสรรเสริญไว้ว่า เหมือนหงายของที่คว่ำ เปิด
เผยของที่มีอันกำบังไว้ บอกทางให้แก่คนหลง หรือส่องไฟในที่มืด
ให้คนมืดดวงตาได้เห็นแสง คำเหล่านี้ล้วนเป็นข้ออุปมา มีอรรถสาธก
ดังนี้.

ข้อต้น สังขารทั้งหลาย ย่อมมีลักษณะเสมอทั่วกันเป็น

๓ ประการคือ อนิจจลักษณะ อากาโรเครื่องหมายว่าไม่เที่ยงประการ ๑
ทุกขลักษณะ อากาโรเครื่องหมายว่าเป็นทุกข์ประการ ๑ อนัตตลักษณะ
อากาโรเครื่องหมายว่าไม่ใช่ของตัวประการ ๑. ความเกิดขึ้นในเบื้องต้น
ความแปรปรวนในท่ามกลาง ความแตกสลายในที่สุด นี้เครื่องหมาย
ว่าไม่เที่ยง ความทนได้ยาก นี้เครื่องหมายว่าเป็นทุกข์ ความไม่ได้
ตามใจหวัง นี้เครื่องหมายว่าไม่ใช่ของตัว ลักษณะ ๓ ประการนี้
เรียกว่าสามัญญลักษณะ แปลว่า ลักษณะซึ่งมีเสมอทั่วกันไป.

[ควรขยายความสาธกด้วยสังขารประณีตหรือดำช้า ก็เกิดตาย
เหมือนกัน] ในสามัญญลักษณะ ๓ ประการนั้น อนิจจลักษณะและ
ทุกขลักษณะยังมีผู้พิจารณาเห็น แต่อัตตลักษณะเป็นของลึกลับ ไม่มี
ใครคิดเห็น เปรียบเหมือนของที่คว่ำอยู่ แท้จริง เมื่อบุคคลได้เห็น
หรือได้ยินข่าวว่าคนนั้นคนนี้ตาย มีความสังเวช เปล่งอุทานวาจาว่า
อนิจจัง ๆ หรือเมื่อได้สวดยทุกข์กายทุกข์ใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็
เปล่งอุทานว่า ทุกข์เหลือทน ๆ ไม่มีใครจะกล่าวว่ามีไม่ใช่ของเรา ช่าง
เถิด. นักปราชญ์นอกพระศาสนาที่เป็นคนมีปัญญายังสามารถสั่งสอน
มหาชน ด้วยอนิจจลักษณะ แสดงอายุของสัตว์ทั้งหลายไม่ยืดยาว เกิด
แล้วก็จะพลันดับไปบ้าง ด้วยทุกขลักษณะ แสดงทุกข์ภัยไข้เจ็บของ
สัตว์ทั้งหลายเป็นต้นบ้าง แต่ไม่มีใครจะเล็งเห็นอนัตตลักษณะเลยสักคน
ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจะสามารถยกขึ้นสั่งสอนชนเหล่าอื่น ชื่อนั้นเป็นอัน
ไม่มีเลย ความข้อนี้ควรสาธกด้วยอรกสูตร ในคัมภีร์สัตตกัณฑ์ว่า*

ภูตบุพพุ ภิกขเว อรโก นาม สตุธา อโหสิ ติตถกโร กามสฺ

วितราโค เป็นต้น มีความเป็นกระแสพระพุทธรูปภาสิตว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เรื่องนี้ได้เคยมีมาแล้ว มีศาสดาเจ้าลัทธิผู้หนึ่งชื่ออรกะ เป็นคนปราศจากกำหนดในกามคุณ และสาวกของอรกศาสดานั้นมีหลายร้อย อรกศาสดานั้น แสดงธรรมแก่พวกสาวกว่าดังนี้ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายน้อยนิดเดียว พลันจะดับ มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก ควรรู้สึกด้วยปัญญา ควรบำเพ็ญกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ เกิดแล้วจะไม่ตายไม่มี. ต่อนี้ในพระสูตรแสดงอุปมาเป็นหลายข้อ จะถวายเป็นวิชันนาพร้อมทั้งอรรถาธิบายเป็นลำดับไป.

ข้อ ๑ ว่า ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายเหมือนหยาดน้ำค้าง ธรรมดาว่าหยาดน้ำค้างที่ปลายใบหญ้า เมื่อพระอาทิตย์อุทัยต้องไอร้อน ก็พลันจะหายไป ไม่ตั้งอยู่นานฉันใด ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายนี้เล่า เมื่อชาติมีแล้ว ก็มีชรา พยาธิ มรณะ คอยรุมเผาไหม้ให้เป็นไปนาน พลันสาบสูญอันตรธานเสียแต่ไม่ทันไร เกิดแล้วก็แก่เฒ่าเจ็บตายในชั่วยังไม่ทันถึงร้อยปี ข้อนี้ก็อุปไมยฉันนั้น.

ข้อ ๒ ว่า เหมือนตอม่น้ำ ธรรมดาว่าตอม่น้ำอันตั้งขึ้นเพราะฝน เม็ดโตตกกระทบพื้นโดยกำลังแรง ย่อมพลันจะแตกไปไม่ตั้งอยู่นานฉันใด ชีวิตตนเกิดขึ้นเพราะความประชุมแห่งเหตุ เมื่อเหตุสลายจากกันแล้ว ก็พลันที่จะดับฉันนั้น.

ข้อ ๓ ว่า เหมือนรอยไม้ขีดลงในน้ำ ธรรมดาว่าน้ำเป็นของไม่แยกจากกัน เมื่อบุคคลเอาไม้ขีดให้แยกจากกัน พอไม่มีไม้ขีด ก็กลับ

เลื่อนไหลเข้าหากันอื่น รอยปรากฏในเวลาไม่ขีดกำลังลงฉันใด
ชีวิตนี้ยังเป็นไปได้ก็เพราะได้ปัจจัยอุดหนุน หมดปัจจัยแล้วก็หมดกัน
สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า

อายุ อุตฺมา จ วิญญาณํ ยทา กายํ ชนฺตมํ

อปริวิญฺโฐ ตทา เสติ เอตฺตา ตาโร น วิชฺชติ.

ความว่า เมื่อใด อายุ ใจอุ่น และวิญญาณ ละกายนี้เสีย เมื่อนั้น
กายนี้ย่อมนอนทอดหาแก่นสารมิได้ ข้อนี้ก็มิอุปไมยฉันนั้น.

ข้อ ๔ ว่า เหมือนลำธารอันไหลมาจากภูเขา ธรรมดาว่ากระแส
น้ำในลำธารไหลไปไกล กำลังเซียว นำเอาสิ่งนี้อาจนำไปไม่มีหยุด
สักขณะ มีแต่จะไหลไปอย่างเดียวฉันใด วันคืนล่วงไป ๆ ก็นำเอา
ชีวิตล่วงตามไปด้วย ไม่มีพักสักขณะ มีแต่จะรุกไปส่วนเดียวฉันนั้น.

ข้อ ๕ ว่า เหมือนก้อนเขพะ ธรรมดาว่าบุรุษมีกำลัง จะถ่ม
ก้อนเขพะที่ปลายสิ้นได้โดยไม่ยากฉันใด ชีวิตนี้ก็เป็นอย่างจะดับได้ง่าย
ฉันนั้น.

ข้อ ๖ ว่า เหมือนชิ้นเนื้อนาบไฟ ธรรมดาว่าชิ้นเนื้อที่บุคคล
เอาลงในกะทะเหล็กอันร้อนตลอดวันยังค่ำ ย่อมจะพลันไหม้ ไม่ตั้ง
อยู่นานฉันใด ชีวิตก็ต้องเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์เผาผลาญให้เหี่ยว
เกรียมไม่ทนอยู่นานฉันนั้น.

ข้อ ๗ ว่า เหมือนโคที่เขาจะฆ่า ต้องนำไปสู่ที่ฆ่า ยกเท้า
เดินไปเท่าใด ความตายก็ใกล้เข้ามาเท่านั้น ชีวิตนี้วันคืนล่วงไปเท่าใด
ก็ใกล้ความตายเข้าไปเท่านั้นเหมือนกัน.

นักปราชญ์นอกพระศาสนา มีปัญญาให้โอวาทแก่ประชุมชน เพียง
ด้วยยกอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะขึ้นพรรณนา คุณท่านอรกศาสดา
ซึ่งนำมาสาธกพอเป็นตัวอย่าง การยกอนัตตลักษณะขึ้นแสดงสั่งสอน
เฉพาะมีแต่ในพระพุทธศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว ทรง
แสดงธรรมจักรโปรดพระภิกษุเบญจวัคคีย์ ๕ รูปเป็นครั้งแรก ให้
พระอัญญาโกณฑัญญะผู้เป็นประธานได้ธรรมจักขุบรรลुพระโศคาปัตติ-
ผลแล้ว ทรงสั่งสอนท่านที่เหลืออีก ๔ รูปด้วยเทศนาต่าง ๆ ให้ตั้ง
อยู่ในพระโศคาปัตติผลพร้อมกันแล้ว ทรงแสดงอนัตตลักษณะสูตรสอน
ภิกษุ ๕ รูป ให้กำหนดแยกอรรถภาพเป็น ๕ ส่วน คือ ร่างกายเป็น
รูปส่วน ๑ ความเสวยอารมณ์ คือเป็นสุขทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุข เป็น
เวทนาส่วน ๑ ความจำกำหนดหมายรูปเป็นต้นได้ เป็นสัญญาส่วน ๑
อารมณ์อันเกิดกับจิต คือความดำริคิดอ่าน เป็นสังขารส่วน ๑ ดวงจิต
เป็นวิญญาณส่วน ๑. ส่วนทั้ง ๕ นี้เรียกว่า เบญจขันธ์ ครั้นแล้วให้
กำหนดเห็นเบญจขันธ์เป็นอนัตตา คือไม่ใช่ตน เป็นวิปัสสนาแล้ว แล
บรรลुพระอรหัต ด้วยพระธรรมเทศนาว่า รูป ภิกขเว อนตฺตา
เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ ไม่ใช่ตน ถ้าจะเป็นตนแล้ว ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่อความเจ็บ
ไข้ลำบาก และใคร ๆ ก็จะไม่พึงได้สมหวังว่า ขอรูปร เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ ของเราเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย
เหตุใด รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่ตน เหตุนั้น
จึงเป็นไปเพื่อความเจ็บไข้ลำบาก และใคร ๆ ไม่ได้สมหวังว่า ให้เป็น

อย่างนี้เกิด อย่าให้เป็นอย่างนั้นเลย ต่อนี้ตรัสถามให้ภิกษุเบญจวัคคีย์
ทูลถามปฎิญา ตามความเห็นในเบญจขันธ์ ด้วยพระไตรลักษณ์ญาณว่า
ตํ ก็ มลลลล ภิกขเว รูปํ นิจจํ वा เป็นต้น ความว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
เที่ยงหรือไม่เที่ยง ?

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เบญจขันธ์นั้นไม่เที่ยง.

สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นทุกข์ หรือสุข ?

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สิ่งนั้นทุกข์.

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควร
หรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเรา นั่นตัวของเรา
ดังนี้ ?

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อนั้นไม่ควรเลย.

เมื่อภิกษุเบญจวัคคีย์ มีปัญญาเห็นพระไตรลักษณ์แจ้งชัดดังนี้
แล้ว พระองค์ตรัสสอนให้เจริญวิปัสสนาว่า ตสุมาติห ภิกขเว
เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุตั้งนั้น ท่านพึงพิจารณา
เห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไรเถิดว่า รูป เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ อันใดอันหนึ่งเป็นอดีต คือส่วนที่ล่วงไปแล้วก็ดี
เป็นอนาคต คือส่วนที่ยังไม่มาถึงก็ดี เป็นปัจจุบัน คือส่วนที่เกิดอยู่
บัดนี้ก็ดี เป็นภายใน คือที่สัตว์ถือว่าเป็นของตัวก็ดี เป็นภายนอก
คือที่สัตว์ถือว่าเป็นของผู้อื่นก็ดี เป็นของหยาบก็ดี เป็นของละเอียดก็ดี
เป็นของเลวก็ดี เป็นของดีก็ดี อยู่ไกลก็ดี อยู่ใกล้ก็ดี ล้วนเป็นแต่

สักว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่
เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวของเรา ดังนี้ ลำดับนี้ พระองค์ทรงแสดงอนิสงส์
แห่งวิปัสสนาปัญญาเห็นว่า เอวัง ปฐกัฏฐเว สุตวา อริยสาวโก
เป็นต้น ความว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้ฟังแล้ว เมื่อเห็น
อย่างนี้ ย่อมเหน้อยหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
เมื่อเหน้อยหน่าย ก็ย่อมฟอกจิตให้หมดจด เพราะการฟอกจิตให้
หมดจดได้ จิตนั้นก็พ้นจากอาสวะทั้งปวง เมื่อจิตพ้นพิเศษแล้ว ก็มี
ญาณหยั่งรู้ว่าพ้นแล้ว และเธอรู้ประจักษ์ว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์
คือกิจพระศาสนาได้ประพาสเสร็จ กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่น
ที่จะต้องทำเช่นนี้ไม่มีอีก ข้อนี้สาธกให้เห็นว่า การยกอนัตตลักษณะ
ขึ้นแสดงสั่งสอนมีเฉพาะแต่ในพระพุทธศาสนา และพระองค์ประทาน
อนุศาสนีด้วยข้อนี้มากกว่าอย่างอื่น เหตุว่าความถือตน ถือเรา ถือ
เขา ยังมีเพียงใด ความพ้นจากทุกข์ก็ยังไม่เพียงนั้น อนัตตา คือ
ความไม่ใช่ตนก็เป็นสามัญญลักษณะมีเสมอทั่วกันไปแก่สังขารทั้งปวง
แต่ไม่มีใครพิจารณาเห็น ได้ชื่อว่าเช่นกับของที่คิดว่าอยู่ พระพุทธเจ้า
ผู้หยิบยกขึ้นแสดงสอน ได้ชื่อว่าเหมือนหางของที่คิดว่าอยู่นั้นขึ้น.

ข้อ ๒ เมื่อผู้มีปัญญาได้ฟังคำสั่งสอนพระพุทธเจ้า เห็นอนัตต-
ลักษณะชัดแล้ว แต่นั่นก็สามารถชำระแรกอวิชชา คือความเขลาไม่รู้
อันปิดบังสภาวะธรรมไว้ ให้สำคัญเห็นเป็นสัตว์เป็นบุคคลออกเสีย
ได้แล้ว เห็นเป็นแต่สภาวะธรรมซึ่งจะพึงกำหนดเห็นเป็นขั้น ๕ คือ
รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งมีอาการดังกล่าวแล้ว หรือ

เป็นอายตนะ ๖ คือเป็นแต่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เช่นจอมปลวก มีช่องภายนอก ๕ ภายใน ๑ ซึ่งคอยรับอารมณ์ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เข้าไปทำให้เกิดวิจิตรและความคิดอ่านเป็นลำดับ หรือเป็นแต่ธาตุ ๖ ปฐวี คือธาตุดิน ได้แก่รูปที่เป็นส่วนแข็ง อาโป คือธาตุน้ำ ได้แก่รูปที่เป็นส่วนเหลว เตโช คือธาตุไฟ ได้แก่ความอบอุ่นและร้อน วาโย คือธาตุลม ได้แก่ส่วนที่พัดขึ้นพัดลง อากาศ ได้แก่ช่องว่าง วิญญูณ ได้แก่ความรู้แจ้ง หรือเป็นแต่อินทรีย์ ๖ คือ ตาเป็นใหญ่ในการเห็นรูป หูเป็นใหญ่ในการฟังเสียง จมูกเป็นใหญ่ในการสูดกลิ่น ลิ้นเป็นใหญ่ในการลิ้มรส กายเป็นใหญ่ในการรับสัมผัส ใจเป็นใหญ่ในการคิดอ่าน หรือย่อเข้าเป็นแต่นามคือจิตและเจตสิก กันรูปหรือร่างกาย สภาวะธรรมเหล่านี้ ต่างอาศัยกันเป็นไป เช่นมนุษย์กับเรือต่างอาศัยกันไปได้ในมหาสมุทรฉะนั้น ถ้าพรากรอกจากกัน ต่างก็เป็นไปไม่ได้ ไม่มีใครเกิดไม่มีใครตาย เป็นแต่สภาวะธรรมประชุมกันเข้าและพรากรอกจากกันเท่านั้น สภาวะธรรมที่ไม่ปรากฏ เพราะอวิชชา ได้ชื่อว่าเป็นเหมือนของที่มีกำบัง พระพุทธเจ้าผู้จำแนกธรรมประเภทให้สัตว์โลกเข้าใจชัด ได้ชื่อว่าเหมือนผู้เปิดเผยของที่มีสิ่งอื่นกำบังไว้.

ข้อ ๓ สัตว์โลกผู้ยังไม่ได้ปัญญาเห็นพิเศษในอนัตตลักษณะ โดยความเป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ๆ เช่นนั้น ย่อมมีความสำคัญผิด คิดเห็นเป็นตัวตนเป็นสัตว์เป็นบุคคลไป จึงถือเราถือเขาด้วยอำนาจ ตัณหามานะทิฏฐิอันแรงกล้า พยายามมหาประโยชน์เพื่อตัว ตัดประโยชน์

ผู้อื่น ด้วยโลกเจตนา แต่นั่นก็เกิดอาฆาตก่อวิวาทประทุษร้าย เพราะช่วงชิงประโยชน์แห่งกันและกัน ด้วยโทสเจตนา ดำเนินในทางคิดเป็นมิจฉาปฏิบัติ จะเห็นอะไร จะดำริอะไร จะพูดอะไร จะทำอะไร จะเลี้ยงชีพอย่างไร จะเพิ่มอย่างไร จะระลึกร้อย่างไร จะตั้งใจอย่างไร ก็วิปริตไปทั้งสิ้น ด้วยโมหเจตนา สัตว์โลกจำพวกนี้ ได้ชื่อว่าผู้หลง เมื่อได้สดับคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเข้าใจซัด ขจัดความหลงซึ่งเป็นมูลเหตุลงได้ มีอชฌาสัยประกอบไปด้วยหิริโอตตัมปะ สิ้นความพอใจในการประพฤติไม่เป็นธรรม ดำเนินแต่ในทางที่ชอบเป็นสัมมาปฏิบัติ จะเห็นอะไร จะดำริอะไร จะพูดอะไร จะทำอะไร จะเลี้ยงชีพอย่างไร จะเพียรอย่างไร จะระลึกร้อย่างไร จะตั้งใจอย่างไร ก็ล้วนเป็นการถูกชอบคลองธรรม พระพุทธเจ้าสั่งสอนสัตว์โลกให้ดำเนินในทางที่ถูกจะนี้ ได้ชื่อว่าชี้บอกทางให้แก่คนหลง.

ข้อ ๔ สัตว์โลกผู้ตกอยู่ในที่มีผิด คือความหลงดังกล่าวแล้ว ไม่มีความดวงตาที่ปัญญาจะเห็นอริยสัจ มีความเห็นวิบัติจากกัมมกรรม สำคัญเห็นทุกข์เป็นสุข แล้วและพยายามในเหตุซึ่งเป็นทางมาแห่งทุกข์ จึงไม่พ้นไปจากทุกข์ได้ สมด้วยพระพุทธภาษิตในสัจจสังยุตต์ว่า๑

เย ทุกข์ นปฺปชานนฺติ อโถ ทุกฺขสฺส สมุทฺถํ

ยตุถ จ สพฺพโส ทุกฺข์ อเสถ อฺปริษณฺติ

ตถจ มคฺคํ น ชานาติ ทุกฺขูปสมคามินํ

เป็นต้น ความว่า ชนจำพวกใด ไม่รู้จักทุกข์ ไม่รู้จักเหตุเป็นแดน

๑. ส. มหาวาร. ๑๘/๕๔๓.

เกิดแห่งทุกข์ ไม่รู้จักกรรมที่ดับทุกข์ด้วยประการทั้งปวงไม่มีเหลือ และไม่รู้จักทางที่ดำเนินถึงความระงับทุกข์ จนจำพวกนั้น เสื่อมจากสมาธิและปัญญา อันทำใจให้พ้นจากกิเลสบาปกรรม ซึ่งเรียกว่า เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นผู้อาภัพ คือไม่อาจเพื่อทำที่สุดทุกข์ได้ ชื่อว่าเข้าถึงชาติชราแท้. พระพุทธเจ้าตรัสรู้อริยสัจด้วยคำฟัง พระปัญญาของพระองค์เองแล้ว ทรงแสดงแก่เวไนยสัตว์ให้ได้ปัญญารู้แจ้งอริยสัจทั้ง ๔ ประการ คือ ได้ญาณหยั่งรู้ว่า นี้ทุกข์ นี้สมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์ นี้โรธคือกรรมที่ดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติดำเนินถึงกรรมที่ดับทุกข์ พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนให้เวไนยสัตว์ได้ปัญญาเห็นกรรมนั้น ได้ชื่อว่าทรงส่องดวงไฟในที่มืดให้คนมีจักษุได้เห็นแสง สมด้วยพระบาลีในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า อิมสมฺมิมฺหํ ปน เวยยา-
กรณสมฺมิมิ ภณฺณมานเณ อายสฺมโต โภณฺฑาณฺณสฺส วิรชํ วิตมลํ
ธมฺมจกฺขุ อุตฺปาติ ยงฺกิลฺลิจิ สมฺมุตฺตมฺมํ สพฺพพฺพุตํ นิโรธ-
ธมฺมนฺนํ ติ ความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาพระสูตรนี้ ที่เป็นคำไวยากรณ์ล้วน คือคำร้อยแก้วไม่ระคนด้วยคาถา กรรมจักขุ คือดวงตาเห็นธรรมซึ่งปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน ได้เกิดขึ้นแก่พระโกณฑัญญะผู้มีอายุว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นล้วนมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้.

คำสรรเสริญพระคุณของพระพุทธเจ้า ผู้สอนสัตว์โลกให้รู้จริง เห็นจริงด้วยอุปมา ๔ ข้อ มีอรรถาธิบายพอเป็นนิตยสนนัยจะนี้.

ความสำคัญผิดด้วยพิปลาส ไม่เป็นแต่ปราศจากผลข้างดี ซ้ำ

จะชักนำบุคคลให้ดำเนินผิดทาง ร้ายยิ่งกว่าความไม่รู้ พระพุทธเจ้าผู้ประกอบสัตว์โลกในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ได้เทศนาโปรดโดยนัยอันวิจิตรต่าง ๆ เท่าไรก็ดี เมื่อย่นกล่าวก็มีความสอนให้รู้จริงเป็นที่ตั้ง ดังคำว่า เอวมตฺ ยถาภูตฺ สมมุပ္ปญฺญา ย ทฏฺฐพฺพํ **ข้อนี้ท่านพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไรดังนี้เกิด ในพระบาลีประเทศบางแห่ง พระองค์ทรงแสดงพิปลาส ๔ ประการ** ซึ่งเป็นไปในสันดานของสัตว์ เพื่อว่ารู้แล้วจะได้บำบัดเสีย ดังมีแจ้งในคัมภีร์จตุกกนิบาต อังคุตตรนิกาย๑ เป็นพุทธภาษิตบรรยายว่า **จตุตาโรเม ภิกฺขเว สญฺญา-วิปฺลฺลาสา จิตฺตวิปฺลฺลาสา ทิฏฺฐิวิปฺลฺลาสา เป็นต้น** ความว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** **พิปลาสด้วยอำนาจความสำคัญคิดเห็น มี ๔ ประการ** คือ **พิปลาสด้วยอำนาจความสำคัญคิดเห็นในของที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง** ประการ ๑ **ในของที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข** ประการ ๑ **ในของที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน** ประการ ๑ **ในของที่ไม่งามว่างาม** ประการ ๑ **นี้แลพิปลาสด้วยอำนาจความสำคัญคิดเห็น ๔ ประการ.**

รับประธานถวายวิสัชนาความแห่งพิปลาส ๔ ประการนั้น ตามลำดับโดยยุคคตินัย คำว่าพิปลาสนั้น แปลว่ากริยาที่ถือโดยอาการวิปริตผิดจากความเป็นจริง เรียกชื่อต่างกัน ด้วยอำนาจจิตและเจตสิกซึ่งวิปริตไปนั้น **พิปลาสด้วยอำนาจสำคัญผิด เรียกว่าสัญญาพิปลาส** **พิปลาสด้วยอำนาจคิดผิด เรียกว่าจิตตพิปลาส** **พิปลาสด้วยอำนาจเห็นผิด เรียกว่าทิฏฐิพิปลาส** **กล่าวด้วยสามารถวัตถุที่ตั้งเป็น ๔ ประการ**

คือ พิปลาสในของที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ๑ พิปลาสในของที่เป็นทุกข์ว่า
เป็นสุข ๑ พิปลาสในของที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน ๑ พิปลาสในของที่
ไม่งามว่างาม ๑.

สังขารทั้งหลายทั้งปวง ทั้งส่วนที่มีวิญญาณเครื่องประกอบด้วย
ความรู้สึก ซึ่งเรียกว่าอุปาทินนสังขาร กล่าวโดยสมมติโวหาร
ได้แก่สัตว์ยังเป็นอยู่ก็ดี ทั้งส่วนที่หาวิญญาณครองมิได้ไม่ประกอบด้วย
ความรู้สึก ซึ่งเรียกว่าอนุปาทินนสังขาร ได้แก่ของไม่เที่ยง เพราะ
มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความแปรปรวนในท่ามกลาง และมีความ
แตกสลายในที่สุด แท้จริงสังขารทั้งหลายทั้งปวงนั้นอาศัยเหตุอย่าง
หนึ่ง ๆ แล้วย่อมเกิดขึ้น เมื่อเหตุยังเป็นไป ก็ยังตั้งอยู่ เมื่อเหตุ
ไม่เป็นไป ก็ย่อมไม่ตั้งอยู่ได้ สมด้วยเทศนานัยที่สมเด็จพระบรมศาสดา-
จารย์ประทานไว้ว่า

ยถาปี อลฺยตฺรํ พิชฺชํ เขตฺเต วุตฺตํ วิรุหติ

ปจฺจวิรสฺสจ อากฺขมํ สิเนหฺลจ ตฺทภฺยํ

เปรียบเทียบเหมือนพีชอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งบุคคลดหวานในไร่นา
ได้อาศัยรสแผ่นดินกับยางในพีชนั้น รวมกันเป็น ๒ ประการ ย่อมงอก
ขึ้นตั้งลำต้น แตกกิ่งก้าน ออกใบ เผล็ดดอกออกผลนั้นใด

เอวํ ขนฺธา จ ธาตุโย ฉ จ อายตนา อิเม

เหตุํ ปฏิจฺจ สมฺภูตา เหตุภฺงกา นิรุชฺฌเร

ฉันท์ ธาตุ อายตนะ ๖ ก็ฉนั้นนั่น อาศัยเหตุเกิดขึ้นพร้อมแล้ว เพราะ

เหตุสลาย ก็ย่อมด้วยไป ยงฺกิญฺจิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ
สิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา
ตํ วต วา มา ปฺลชฺชิตฺติ เนตํ จานํ วิชฺชติ การที่จะปรารถนาว่าสิ่ง
นั้นอย่าได้ทำลายเสียหายเลย ดังนี้ ไม่เป็นฐานะที่ตั้งที่จะหาได้ ความ
เกิดในเบื้องต้น กับความดับในที่สุด เป็นคู่กันดังนี้.

และสังขารทั้งหลายทั้งปวงนี้ เมื่อยังตั้งอยู่ก็มีความแปรปรวน
ไปโดยลำดับกาล ชื่อนี้พึงเห็นในอุปาทินนกสังขารที่นับว่ามนุษย์ก่อน
จำเดิมแต่เกิดขึ้นก็แปรไปเสมอ แรกก็ยังอ่อนนอนอยู่ในเบาะ ต่อมา
ก็เติบโตขึ้นเป็นเด็กเล็ก เด็กใหญ่ รุนหนุ่มสาว เป็นหนุ่มสาว ในตอน
นี้ร่างกายและจิตเจตสิกแปรไป ด้วยสามารถความเจริญแข็งแรงขึ้น
แต่นั้นก็เป็นผู้ใหญ่ แก่ เฒ่า ชรา หากความสามารถเหมือน
อย่างก่อนมิได้ รูปร่างก็ทรุดโทรมทพพลภาพ จิตเจตสิกก็อ่อนแอ
ไม่ว่องไว ถึงกับพื้นเพื่อนหลงใหลก็มีโดยมาก ในตอนนี้มีร่างกายและ
จิตเจตสิกแปรไป ด้วยสามารถความเสื่อมถอย ความแปรปรวนนี้ มี
อาการขึ้นแลก็ลง คุจบุคคฺลขำมสะพาน ถึงสัตว์ดิรัจฉานก็เป็นเช่นเดียว
กัน มิใช่แต่เท่านั้น อุปาทินนกสังขารก็เหมือนกัน ดอกไม้แรก
ออกก็ยังอ่อน แล้วก็ตูม แยม บาน เหี่ยวโรย ผลไม้แรกออกก็ยัง
อ่อน แล้วก็แก่ขึ้น ห่าม สุก งอม หล่น เหี่ยวเรื้อนทำขึ้นใหม่
ก็ยังเป็นของมันคงแข็งแรง ครั้นแล้วก็ทรุดโทรมหักพังร่วน้ำ.

ความแปรแห่งเจตสิกธรรม อันเป็นไปชั่วขณะ เป็นข้อสาธา
ให้เห็นความแปรปรวนเป็นอย่างยิ่ง แท้จริงอารมณ์หนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็

อันตรายอันเกิดขึ้นใหม่แทนกันไป คุณวันไฟอันขึ้นจาก
ปล่องเก่าขึ้นแล้วก็จางไป ใหม่ขึ้นแทนกันไป ใครไม่ทันคิด ก็สำคัญ
ว่าวันเท่านั้นเอง สัตว์ทั้งปวงได้ชื่อว่ามีชีวิตเป็นอยู่ ก็เพราะมีรูปธรรม
นามธรรมเกิดขึ้นของเก่าที่สิ้นไปนั้น สมัยใดรูปธรรมนามธรรมไม่สืบกัน
สมัยนั้นสัตว์นั้นก็ได้ชื่อว่าตาย สังขารทั้งหลายทั้งปวงได้ชื่อของไม่
เที่ยงเพราะความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความแปรปรวนในท่ามกลาง
และมีความแตกสลายในที่สุดฉะนั้น

เมื่อสังขารทั้งหลายนั้นเป็นอย่างนี้ ก็ยังมีบุคคลผู้ไม่ได้สติ
ธรรมของสัตว์บุรุษ หวังหาความเที่ยงถาวรในสังขารทั้งหลาย มัว
ประมาทประเวศหลง มิได้คิดถึงอนิจจธรรมเป็นอารมณ์ดังนี้ สมควรจัด
ว่าปิปลาสในของที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ความขี้เ็นนี้พึงสาธกด้วยเรื่องที่มาใน
เทวดาสังยุตในกัมภีร์สังยุตตนิคาย สกาวรรค* มีเรื่องเล่าในนั้นว่า
เทวดาชั้นดาวดึงส์องค์หนึ่ง มีหมูนางเทพอัปสรผู้บริวารตามห้อมล้อม
บำเรอ ให้อิ่มเอิบพร้อมด้วยเบญจกามาคุณารมณ์เที่ยวเพลินอยู่ในสวน
นันทวัน อันเป็นที่ประพาสเล่นแห่งหมู่เทวดา เธอเปล่งวาจาออกมา
ในเวลานั้นว่า ผู้ใดไม่ได้เห็นนันทวันอันเป็นที่อยู่ของเหล่าเทวดาชั้น
ดาวดึงส์ผู้มียศ ผู้นั้นยังไม่เคยพบสุขเลย เทวดาอีกองค์หนึ่งกล่าวตอบ
แก่เทวดาองค์นั้นว่า คุณก่อนเทวดาเหล่า เธอหารู้ตามคำของพระ-
อรหันต์เจ้าไม่ ท่านกล่าว อนิจจา สัพเพ สงฺขารา สังขารทั้งหลาย
ทั้งปวงไม่เที่ยง อุปฺปาทวยธมฺมิโน เพราะมีความเกิดขึ้นและเสื่อมไป

เป็นธรรมดา **อุปฺปชฺชิตฺวา นินฺรุชฺฌนฺติ** เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป **เตสํ รูปสโม สุโข** ความสงบแห่งสังขารทั้งหลายเหล่านั้นย่อมเป็นสุข และเรื่องนี้สาธกให้เห็นว่า ผู้ไม่คิดถึงอนิจจธรรมย่อมประมาทมัวเมาเช่นไร.

อนึ่ง สังขารทั้งหลายเป็นภาระที่จะต้องบริหารประคับประคอง เป็นนิตย์ ชื่อนี้พึงเห็นในอุปาทินนกสังขารที่นับว่ามนุษย์ก่อน ร่างกายนี้ มี เย็น ร้อน หิว ระบาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ เบียด เบียนอยู่เสมอ เย็นหรือหนาวก็ต้องห่มผ้า ร้อนก็ต้องอาบน้ำหรือพัดวิหิวก็ต้องบริโภคอาหาร ระบายก็ต้องคั้นน้ำ ปวดอุจจาระ ปัสสาวะก็ต้องถ่าย และยังต้องบริหารด้วยคอยผลัดเปลี่ยนอิริยาบถเดิน ยืน นั่ง นอน ให้พอควร นี่เป็นทุกข์ที่มีประจำ นอกจากนี้ยังมีอาพาธต่าง ๆ เกิดขึ้นเบียดเบียนในระหว่าง ๆ ที่ต้องการความแก้ไขเยียวยา ชื่อนี้ พุทธาทิบัณฑิตพิจารณาเห็นอาทินพ [โทษ] ในร่างกาย ดังแสดงในคิริมานันตสูตร โดยเป็นพุทธภาษิตตรัสแก่พระอานนท เพื่อจำไปแสดงแก่พระคิริมานนทว่า **กตมา จานนุท อาทีนวสญฺญา** คุณก่อนอานนท อนึ่ง อาทีนวสญฺญา ความกำหนดหมายว่ามีโทษเป็นไฉน? **อิชานนุท ภิกฺขุ อรญฺญคโตะ วา รุกฺขมฺมูลคโตะ วา สฺตฺยคารคโตะ วา** คุณก่อนอานนท ภิกษุในศาสนา นี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างเปล่าก็ดี **อิติ ปฏฺฐิสฺสจฺจิกฺขติ** ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า **พหูทฺกุโฆ โข อโย กายิ พหูอาทีนโว** กายนี้มีทุกข์มากนัก มีอาทินพมาก **อิติ อิมสฺมิ กายเ วิวิธา อาพาธา อุปฺปชฺชนฺติ** อาพาธต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้นในกายนี้ ดังจะกล่าวต่อไปนี้ **เสยฺยถิทํ**

อาหารต่าง ๆ นั้นเป็นไฉน จกฺขุโรโค โสตรโรโค ฯ เป ฯ สัตถ์
อุณฺหิ ชิมฺจฺฉา ปิปาสา อุจฺจโร ปสฺสาโว อาหารต่าง ๆ นั้น
คือโรคในดวงตา โรคในช่องหู โรคในจมูก โรคในลิ้น โรคที่ตัว
โรคในศีรษะ โรคในหู [ภายนอก] โรคในปาก โรคที่ฟัน, ไอ
หืด หัวัด ไข้ ลงท้อง โรคในท้อง ลมจับ อุจจารธาตุ ยอก เสียด,
เรื้อน ฝีต่าง ๆ กลาก มองคร่อ ลมบ้าหมู หิดเปื่อย หิดค้ำ คัน...
โรคเพื่อโลหิต โรคเพื่อดี ปัสสาวะหวาน...เริม พุพอง ริดสีดวง
อาหารมีดีเป็นสมุฏฐาน [เหตุเกิดขึ้น] อาหาร มีเสมหะเป็นสมุฏฐาน
อาหารมีลมเป็นสมุฏฐาน อาหารเกิดแต่ดีเสมหะและลมเจือกัน, อาหาร
เกิดแต่ฤดูแปร อาหารเกิดแต่รักษาอิริยาบถไม่เสมอ อาหารเกิดแต่
พยายามภายนอก [เช่นถูกตีถูกฟัน] อาหารเกิดแต่ผลแห่งกรรม [เช่น
โรคเรื้อรังที่รักษาไม่หาย] เย็น ร้อน หิว ระบาย ปวดอุจจาระ ปวด
ปัสสาวะ อติ อิมฺสุมี กายะ อาทินวานุปฺสฺสึ วิหฺรติ ภิกฺขุพิจจฺรณา
เห็นอาทินพในกายนี้อยู่ทุกเมื่อ อยู่ วุจฺจตฺตานนฺท อาทินวสฺสนฺธา
คู่ก่อนอนนทฺ นี้เรียกว่าอาทินวสฺสนฺธา ความกำหนดหลายว่ามีโทษ
ดังนี้แล พุทธาทิบัณฑิตพิจารณาเห็นอาหารต่าง ๆ เป็นอาทินพใน
ร่างกายด้วยประการฉะนี้ ทุกข์ที่มีประจำหรือเป็นคราวเหล่านั้น มีแก่
สังขารทั่วไปไม่เล็กว่าวิเศษเลวทรามหรือมัชฌิมา [ปานกลาง].

อีกประการหนึ่ง สังขารนี้ ต้องการความเลี้ยงดูปรนปรีด้วย
อาหารฝ้านุ่งห่มและเคหาสถานทีอาศัย การแสวงหาของเหล่านี้ก็ไม่ใช่ว่า
เป็นการง่าย ต้องประกอบกิจมีประการต่าง ๆ เหน็ดเหนื่อยลำบาก

กว่าจะไปได้อีกแสนยาก บางพวกไม่มีทางถึงกับต้องประทัดประหาร
แย่งชิง ตัดรอนประโยชน์ของผู้อื่น ทำบาปทำกรรม เพราะเหตุแห่ง
การเลี้ยงชีพ พุทธาทิบัณฑิตย่อมกล่าวความแสวงหาอาหารเลี้ยงชีพใน
ปัจจุบันว่า เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งความสังเวชประการหนึ่ง ซึ่งควรคำนึง
ถึงอารมณ์.

นี่เป็นทุกข์ที่มีโดยธรรมดา มีมาสำหรับชาติ

ยังมีทุกข์อีกส่วนหนึ่ง เกิดเพราะความถือเป็นเจ้าของแห่งสังขาร
นั่น ผู้ใดเข้าถือสังขารนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเรา นั่นตัวของเรา
ผู้นั้นก็ย่อมทะยายหาอารมณ์ส่วนที่พอใจอันยังไม่ได้ไม่ถึง เพื่อตนและ
ผู้ที่ตนถือว่าเป็นเจ้าของ หรือเมื่อแล้วสยบพัวพันอยู่นี้กิเลสส่วน
ราคะ คือความกำหนัด เมื่อใดผู้นั้นมาขัดขวางแก่การแสวงหา
หรือทำอันตรายแก่สิ่งที่ได้แล้ว ผู้นั้นย่อมจะเกิดความขัดในโกรธแค้น
ถึงพยายามเป็นที่สุด นี้กิเลสส่วนโทสะ คือความประทุษร้าย กิริยา
ที่หลงถือเราถือเขา อันเป็นเหตุให้เกิดราคะและโทสะนั้น เป็นกิเลส
ส่วนโมหะ ราคะ โทสะ โมหะ ๓ ประการนี้ ท่านกล่าวว่าเป็นเพลิง
กิเลส เผาขันธสันดานให้เราร้อนกระวนกระวาย จนถึงต้องทะยาน
หรือดิ้นรนด้วยกายวาจาใจมีประการต่าง ๆ เมื่อปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
และไม่ได้สมหวัง หรือได้สิ่งใดเป็นที่พอใจแล้ว แต่สิ่งนั้นวิบัติไปเสีย
หรือไม่ปรารถนาสิ่งใด แต่จำต้องพบเห็น ก็ย่อมจะเกิดโศก คือความ
ที่ใจเหี่ยวแห้ง ปริเทวะ คือความรำพันถึง ทุกข์ ความไม่สบายกาย
โทมนัส ความไม่สบายใจ อุปายาส ความคับแค้น เพลิงกิเลสเผาขันธ-

สันดานให้เราร้อน และได้ทุกข์เมื่อปลายมือเช่นนี้ เปรียบเหมือนไฟไหม้เผาผลาญเหี่ยวเหือนให้หมดแล้วและดับไป เหลือถ่านเถ้าไว้เป็นรอยเครื่องหมายฉะนั้น. ความเข้าถึงเป็นเจ้าของสังขาร เป็นเหตุเกิดทุกข์เพิ่มขึ้นอีกกว่าธรรมดาจะนี้ สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า ภาราหเว ปญฺจกฺขนฺธา เบญจฉนฺธํเป็นคุณภาระ คือของที่หนัก ภารหาโรจ ปุคฺคโล และกิริยาที่ถือเบญจฉนฺธํว่าเป็นสัตว์เป็นบุคคล เป็นคุณแบกภาระนำไป ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก กิริยาที่แบกภาระเช่นนั้น เป็นทุกข์ในโลก ภารนิกฺเขปนํ สุขํ กิริยาที่วางของหนักลงเสีย เป็นสุข นิกฺขิปิตฺวา ครุ ภารํ ท่านผู้วางภาระอันหนักนั้นเสีย อญฺญํ ภารํ อนาถิยํ ไม่ถือเอาภาระอันอื่น สมฺมุตฺตํ ตณฺหํ อพฺพยุหํ ถอนตัณหากับทั้งอวิชชาที่เป็นมูลรากเสียแล้ว นิจฺจนาโต ปรินิพฺพุโต สิ้นความทะยานออก ดับความกระวนกระวายเสียสิ้นแล้ว ดังนี้ อุปาทินนกสังขารเป็นทุกข์โดยธรรมดา และเป็นทุกข์เพิ่มขึ้นเพราะการถือ ด้วยประการฉะนี้.

แม้แต่อุปาทินนกสังขาร ก็ยังเป็นภาระที่จะต้องบริหารรักษาเหมือนกัน เช่นเหี่ยวเหือน ถ้าผู้เข้าอยู่เพิกเฉยไม่คอยดูแลรักษาอย่าให้ช้ำรด และไม่ซ่อมแซมของที่ช้ำรดไปแล้ว เหี่ยวเหือนนั้นจะรั่วร้ำทรุดโทรมหักพังไป ไม่เป็นที่อยู่อาศัยได้.

การที่พรรณนามานี้ มิใช่จะทับบถมสังขารให้เห็นเป็นแต่ทุกข์ ไม่มีสุขเลยก็หาไม่ สุขโสมนัสอันใดอาศัยสังขารเกิดขึ้น นั่นเป็นอัสสาหะความสำราญเกิดแต่สังขาร ทุกขโสมนัสอันใดอาศัยสังขาร

เกิดขึ้น นั่นก็เป็นอาทิทนโทษเกิดแต่สังขาร คงผลัดกันมีทั้ง ๒ ประการตามสมัย แต่สุขมิได้เฉพาะเมื่อตั้งใจเป็นธูระอยู่ และประกอบชอบแก่อุบาย ฝ่ายทุกข์มิได้เองตามธรรมดาของสังขารนั้น เมื่อก้าวสั้น มีทุกข์เป็นพื้น มีสุขเฉพาะเมื่อแก้ทุกข์สงบเป็นคราว อนึ่ง สุขเป็นที่ปรารถนา เมื่อได้ก็มักไม่รู้สึกรู้สีก มีแต่ยังไม่พอและปรารถนาต่อไปอีก ฝ่ายทุกข์ไม่เป็นที่ปรารถนา เมื่อเกิดขึ้นแม้มีประมาณน้อย ผู้เสวยก็ย่อมรู้สึกเหมือนมากมาย ด้วยเหตุทั้งหลายซึ่งกล่าวแล้วเหล่านี้สังขารทั้งหลายได้ชื่อว่าเป็นทุกข์.

เมื่อสังขารทั้งหลายนั้นเป็นอย่างนี้ ก็ยังมีบุคคลผู้ไม่ได้สดับธรรมของสัตบุรุษ มัวหลงเพลิดเพลินในสังขารทั้งหลายนั้น ไม่คิดหาอุบายอันเป็นเครื่องระงับทุกข์ดังนี้ สมควรจัดว่าปิปลาสในขอที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ความข้อนี้พึงสาธกด้วยเรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา มหาอุบาสิกา ที่มาในอรรถกถาแห่งพระธรรมบท ตอนชราวรรค มีความสังเขปว่า พวกหญิงสหายของนางวิสาขา เมื่อถึงหน้านักขัตฤกษ์คราวหนึ่ง ตามนางวิสาขาไปสู่ที่เฝ้าสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ล้วนเอาสุราไปด้วยและชวนกันดื่ม เมื่อบรรดาจากสติเป็นเครื่องระงับตัวบ้างก็ลุกขึ้นตบมือหัวเราะ บ้างก็ลุกขึ้นรำในที่เฉพาะพระพักตร์ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ พระองค์ทรงแสดงพุทธฤทธาภิสังขาร [คือฤทธิ์ที่แต่งตั้งของพระพุทธเจ้า] ให้หญิงเหล่านั้นนั้นตกใจกลัวและสร้างมาแล้วประทานพระบรมพุทโธวาทเตือนสติว่า ท่านทั้งหลายมาสู่สำนักแห่งเราผู้ตถาคต และประมาทเช่นนี้หาควรไม่ เพราะความประมาท

ของท่านทั้งหลาย มารจึงได้ช่อง ยังท่านทั้งหลายให้ทำทางต่าง ๆ เช่นนี้ ในที่ไม่ควรจะทำ ท่านทั้งหลายพากเพียร เพื่อดับเพลิงกิเลสมี ราคะเป็นต้นประเสริฐกว่า ต่อไปพระองค์ประทานพระบรมพุทโธวาท ที่พระสังคีตคณาจารย์ [คือพระเถระผู้รจนาพระบาลี] ประพันธ์ไว้เป็น คาถาอีกว่า โภ นุ หาสฺ กิमानนุโท นิจุจํ ปชฺชลิเต สติ เมื่อ โลกสันนิवास คือหมู่สัตว์ผู้อาศัยอยู่ ณ โลกนี้ อันเพลิงกิเลสและเพลิง ทุกข์ใหม่โพลงแล้วเป็นนิคัย น่าจะรำเริงอะไร น่าจะเพลิดเพลินอะไร อนุทธาเรน โอนทฺธา ปทีปํ น ควสถ ท่านทั้งหลายอันมีค คือ อวิชา [ความเขลาไม่รู้แจ้ง] หุ้มไว้แล้ว โฉนไม่แสวงหาประทีปคือ ปัญญาไว้ส่องแล้ว เรื่องนี้สาธกให้เห็นว่า ผู้ไม่คิดถึงทุกข์ เพลิดเพลิน แต่สุข ย่อมประมาทมัวเมาเช่นไร.

อนึ่ง สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ก็เป็นแต่สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ปัจจยแต่จะให้ค้อมกันเข้า สภาวะธรรมเหล่านั้น ก็คือขั้น ๕ อายุตนะ ๖ ธาตุ ๖ อินทรีย์ ๖ หรือย่อเข้าเป็นรูปธรรมกับนามธรรมดังกล่าวแล้ว ในหนหลัง ในที่นี้จะกล่าวสาธกด้วยข้อความตามนัยที่แสดงไว้ในตำรา สรีรศาสตร์ ที่อธิบายถึงร่างกายฝ่ายคติโลก ที่พวกนักปราชญ์ผู้ค้นหา ความจริงรจนาไว้ จัดเข้าเป็นองค์อันหนึ่งในวิชาแพทย์ แต่จะกล่าว เพียงเอกเทศ.

ร่างกายนี้ มีกระดูกท่อนน้อยใหญ่เป็นอันมาก สันฐานต่าง ๆ กัน ควบค้อมกันเข้าเป็นโครง สำหรับเป็นแกนให้ทรวดทรงคงที่ และมีขั้วมั่งสะกับเอ็นรัดรึงอยู่ มีหนังและผิวหนังหุ้มนอกอีกชั้นหนึ่ง ชั้น

มังสะกัปปะนี้เป็นจุดสายพานสำหรับชักให้ไหวกาย เช่นคู่เหยียดแขนขา เป็นต้น สำเร็จอิริยาบถนั้น ๆ และทำท่าทางต่าง ๆ ได้ เช่นเดียวกับ รูปหุ่นที่กระตุกระดิกได้เพราะคนชักสาย นี่ตรงกับคำบาลีว่า กายวิญญุตติ คือกิริยาที่ไหวกายได้ และทำให้เปล่งเสียงได้ เช่นเดียวกันกับ คนตีพิณ ๆ ดังเพราะสาย ที่คอหอยก็มีสายเอ็นเหมือนกัน นี่ตรงกับ คำบาลีว่า วจีวิญญุตติ คือกิริยาที่ไหววาจาได้ และภายในกายตอนบน ในโครงอก มีหัวใจตั้งอยู่ท่ามกลางที่เดินอยู่เสมอ มีปอด คือมังสะ ๒ ก้อน มีขั้วอันเดียว ปกอยู่ทั้ง ๒ ข้าง เว้นช่องกลาง หัวใจนั้น ภายใน ปันเป็นห้อง ๆ ซีกข้างขวาอีก ๒ ห้อง สำหรับฉีดโลหิตออกไปเลี้ยงทั่ว สรรพวงค์กาย ซีกข้างซ้ายอีก ๒ ห้อง สำหรับรับโลหิตที่เดินวกกลับ มาจากสรรพวงค์กาย และฉีดเข้าไปในปอด และปอดนั้นสำหรับสูบลม อากาศภายนอกเข้าไป ได้แก่หายใจเข้า และระบายลมเสียออกภายนอก ได้แก่หายใจออก เมื่อโลหิตในปอดต้องสัมผัสลมอากาศเข้า ก็มีสีแดง ก่ำและมีไอร้อน ที่เรียกตามบาลีว่า สนุตปฺปคฺคิ แปลว่า ไพบอกาย ให้อุ่น นับในหมวดเตโชธาตุ เดินจากปอดเข้าหัวใจ ๆ ก็ฉีดไปทั่ว สรรพวงค์กาย เมื่อโลหิตแล่นไปทั่วกายแล้ว ก็เดินวกกลับเข้าหัวใจ แต่ในขณะที่สีคล้ำไป เพราะไม่ได้ลมอากาศ โลหิตนี้เดินตามเส้น ใหญ่หน่อยที่แผ่ซ่านไปทั่วสรรพวงค์กาย สมด้วยคำในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่เรียกชื่อโลหิตแดงว่า สันจรณโลหิต แปลว่า โลหิตอันแล่นไป เรียก ชื่อโลหิตคล้ำว่า สันนิจิตโลหิต แปลว่า โลหิตอันสะสมเข้า และใน

กายตอนล่าง มีชิ้นมังสะบางเรียกสวาบ* กั้นป็นส่วนจากตอนบน ข้างซ้ายมีกระเพาะอาหาร ข้างบนมีสายกลวงในโยงขึ้นไปจดลำคอ ข้างล่างต่อกับลำไส้เล็กน้อยอันทบไปมาเต็มพื้นที่ท้อง และไส้เล็กน้อย ข้างปลายต่อกับลำไส้ใหญ่อันวกอ้อมรอบขนาบไส้เล็ก และหยั่งปลายจดทวารอวัยวะเหล่านี้เป็นอุปการะแก่การรับอาหารและการถ่ายกากอาหาร ข้างซ้ายนั้น ยังมีม้ามปลายจดลำไส้เล็กสำหรับช่วยละลายอาหาร ข้างขวามีตับสำหรับทำน้ำดีเพื่อช่วยละลายอาหาร มีฝักคืดคุดอยู่ที่พื้นภายใต้และสำหรับรับรสอาหารปรุงรสโลหิตและก้นของเสียออกไป ภายล่างแห่งพื้นขนาบไส้เล็ก มีไตสำหรับกรองโลหิตเสียเป็นปัสสาวะลงไป ในกระเพาะปัสสาวะ เมื่อกระเพาะต้องการอาหารสำหรับเลี้ยงกาย ความหิวก็เกิดขึ้นเป็นเหตุบริโภคอาหาร เมื่ออาหารตกเข้าไปถึงปาก ก็มีเขพะชิมออกมาจากขุมเขพะทางกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ทำอาหารให้ชุ่ม และละลายของที่ควรละลายในขั้นต้นก่อน ในลำดัดบ ฟันก็เกี่ยวบดอาหารให้แหลกลง รับส่งไปทางช่องคอถึงกระเพาะ อาหารที่ต้องน้ำกรดที่ชิมออกมาในกระเพาะ ก็ยอมเป็นน้ำขุ่นเช่นน้ำข้าวต้ม เส้นโลหิตในกระเพาะก็ดูดรสอาหารนั้นเข้าปนกับโลหิตในนั้น ส่วนที่ไม่ละลายในกระเพาะเช่นของเป็นเมือกเป็นมัน ก็ลื่นไหลลงไปทางลำไส้เล็ก ต้องน้ำดีที่ไหลจากตับ และน้ำที่ไหลจากม้าม และน้ำที่ชิมออกมาในลำไส้ก็ละลายซึมเข้าปนกับเส้นโลหิตตามเส้นในลำไส้ เหลือแต่กากที่ใช้ไม่ได้เลื่อนไหลต่อ ๆ มาทางลำไส้ใหญ่จนถ่ายเป็นอุจจาระออกมา แรงที่ละลายอาหาร

๑. ส่วนกายแห่งหนึ่งระหว่างโครงกับกระดูกตะโพก.

ในพระบาลีเรียก ปริณามคฺคิ แปลว่า ไฟแปรอาหาร นับในพวก เตโชธาตุ เมื่อโลหิตที่เจือด้วยอาหารเดินชานไปทั่วสรรพางค์กาย อวัยวะนั้น ๆ ที่ต้องการอาหารชนิดใดเป็นเครื่องบำรุง ก็ดูดเอาอาหาร ชนิดนั้นไว้และคายของเสียออกแทน ความรู้สึกอึดเอิบชื้นบานและมีกำลังเกิดมีด้วยเหตุนี้เอง ส่วนของเสียที่ปนอยู่ในโลหิต ไตรกรอง เป็นปัสสาวะออกไปข้าง เป็นไอหรือเป็นเหงื่อ ไหบออกมาตามขุมขน ข้าง เมื่ออาหารในกระเพาะหมด และกระเพาะต้องการอาหารอีกก็ จับหาใหม่ขึ้น ถ้าต้องการน้ำเข้าไปทำกายให้เย็นเกิดระเหยขึ้นเอง เมื่อ อวัยวะเหล่านี้พิการไม่ทำธุระเป็นปกติ ความเจ็บก็เกิดมีการแก้ไขรักษา ด้วยกินยาและด้วยวิธีอย่างอื่น ก็เพื่อประโยชน์จะทำอวัยวะเหล่านั้น ให้กลับเป็นปกติอย่างเดิม.

อนึ่ง ในการนี้มีทางสำหรับรู้สึกอยู่ภายนอก ๕ ทาง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ตานั้น มีเชื้อชนิดต่าง ๆ หุ้มเป็นชั้น ๆ มีลักษณะ กลมศูนย์ใสประมาณ ๑ นิ้ว มีสีขาว ๆ เว้นไว้แต่ช่องที่รับแสงสว่าง ที่เรียกว่าตาดำ ตั้งอยู่ในช่องกระดูกแห่งกะโหลกศีรษะ มีเส้นประสาท ใหญ่ล้ามจากที่สุดข้างในเข้าไปถึงมดลูก คือก้อนมันในกะโหลก ศีรษะ ในดวงตานั้น มีของใสเรียกว่าแก้วตา รูปรี่และนูน มีน้ำ ชนิดต่าง ๆ ที่ใสเลี้ยงอยู่ มีเยื่อสีบั้งอยู่รอบในเรียกว่าตาดำ เว้น ช่องลมไว้กลาง ที่เป็นทางรับแสงสว่างที่เรียกว่าแววตา เยื่อสีนี้มี อากาศคุดปากคุดมีรูรูศ ถ้าอยู่ในที่สว่าง ก็รูศเข้าไปให้แววตาเล็ก เพื่อ กันแสงสว่าง ถ้าอยู่ในที่มืด ก็รูศออกให้แววตาใหญ่ เพื่อรับแสงสว่าง

เมื่อรูปมาปรากฏในกรอบของดวงตา แสงสว่างก็ฉายเข้าไปทางแวตาดลอดถึงเยื่อที่สุคข้างในที่สายเอ็นโยงอยู่ แต่นั่นเส้นประสาทก็รับสัมผัสส่งไปถึงมัตถลุงค์ สำหรับเป็นกิริยาเห็นรูป ได้ในคำบาลีว่า จกขุณฺจ ปฏิจฺจ รูปเป จ อุปฺปชฺชติ จกขุวิญญาณฺ อาศฺยจกฺขุด้วย รูปทั้งหลายด้วย เกิดจักขุวิญญาณ คือความรู้แจ้งอาศฺยจกฺขุขึ้น ดังนี้ ดวงตาที่รับเงารูปอันแสงสว่างฉายเข้าไปนั้น ก็อย่างเดียวกันกับกระจกที่ทาปรอท รับเงารูปที่แสงสว่างฉายเข้าไปปรากฏอยู่นั้น กิริยาที่เห็นรูปนั้น เปรียบเหมือนคนส่องกระจกมีความรู้สึกตามเงาที่เข้าไปปรากฏ ถ้าแสงสว่างน้อยลงเพียงใด รูปก็ไม่ชัดเจนลงเพียงนั้น เช่นอยู่ในที่มืดแลเห็นของละเอียดไม่มีใครจะได้ ถ้ามืดทีเดียวก็แลไม่เห็นอะไรเลย เพราะไม่มีแสงสว่างจะฉาย ถ้าแก้วตาพิการหรือพิบัติ ก็เห็นไม่ถนัดหรือไม่เห็นเลยดุจเดียวกัน แต่เป็นเพราะแสงสว่างฉายเข้าไปไม่สะดวกหรือฉายเข้าไปไม่ได้.

หู นั้น ปันเป็น ๓ ตอน ตอนกลางเป็นผังผืดม้วนเป็นช่องเล็กเข้าไปประมาณนิ้ว ๑ ถึงเยื่อบางจึงอุดอยู่คุดพื้นกลอง มีของเหนียวเปือกคุดขี้ผึ้งสีปากเลี้ยงให้สดอยู่ ตอนกลางต่อเยื่อกลองเป็นช่องเข้าไปอีก มีกระดูกชิ้นเล็ก ๆ ๓ ท่อน สันฐานคุดทั้ง ๑ ค้อน ๑ โกลนที่อานม้า ๑ ต่อกันเป็นสายล้ามขวางช่อง ตั้งแต่เยื่อกลองเข้าไปถึงตอนใน ๆ นั้น เป็นกระดูกเล็ก สันฐานม้วนขดคุดหอยโข่ง ข้างบนมีเป็นวง ในนั้นมีน้ำและเยื่อชิ้นเล็ก ๆ สันฐานต่าง ๆ กัน เป็นอุปการะแก่การรับเสียงทั้งสิ้น ฟันตอนนี้มีประสาทล้ามเข้าไปถึงมัตถ-

ลွ่งค์ เมื่อของสิ่งหนึ่งกระทบของสิ่งหนึ่ง เช่นคนเอาไม้ค้อนตีระฆัง
อากาศธาตุรอบของนั้นก็ระเพื่อม เช่นเดียวกันกับคนเอาก้อนอิฐทิ้ง
ลงไปใต้น้ำ น้ำย่อมกระเพื่อมเป็นวงล้อมกันเป็นชั้น ๆ ออกไป รอบ
ศูนย์กลางที่ก้อนอิฐจมลงไปนั้น คลื่นแห่งอากาศธาตุนั้น เดินเข้าทาง
ช่องหูตอนนอกและกระทบเยื่อที่ขึงอยู่คุดงพื้นกลอง เยื่อนี้ก็กระเทือน
และความกระเทือนนี้ ก็เดินไปตามกระดุกน้อย ๓ ท่อนที่ต่อกัน เป็น
สายล่ำมขวางช่องตอนหูกลางตลอดถึงกระดุกที่เป็นช่องหูตอนใน แต่
นั้นก็รับสัมผัสส่งเข้าไปถึงมัตถลु่งค์ สำเร็จเป็นกิริยาฟังเสียง ได้ในคำ
บาลีว่า โสตถจ ปฏิจจ สทเท จ อุปฺปชฺชติ โสตฺวิญญานํ อาศย
โสตด้วย เสียงทั้งหลายด้วย เกิดโสตฺวิญญาน คือความรู้แจ้งอาศัย
โสตขึ้น ดังนี้ ถ้าสิ่งของเหล่านั้นกระทบกันแรงอากาศก็กระเพื่อมแรง
การได้ยินก็ดัง เช่นตีกกลอง เมื่อคนตีกกลองในที่ใกล้ ทุกคนย่อมสังเกต
ได้ว่าหัวอกของตัวกระเทือน ข้อนี้เป็นเพราะคลื่นแห่งอากาศกระเพื่อม
ไปกระทบ ถ้าสิ่งของเหล่านั้นกระทบกันเบา อากาศก็กระเพื่อมเบา
การได้ยินก็เบา และของกระทบกันในที่ใกล้หรือห่าง ก็เป็นเหตุแห่ง
การได้ยินดังหรือเบา เพราะระยะอากาศธาตุที่กระเพื่อมใกล้หรือห่าง
ถ้าเยื่อที่ขึงอยู่ช่องหูตอนนอกหรือกระดุกในตอนกลาง หรือตอนใน
พิการหรือพิบัติ ก็ได้ยินไม่ถนัดหรือไม่ได้ยินเลย.

จุมุกนั้น ที่เพดานข้างในมีเส้นประสาทน้อย ๆ คาดเต็มล่างเข้าไป
ไปทางช่องกระดุกเพดานเป็นรูปเล็ก ๆ จุดตะแกรงน้อยสำหรับร้อนของ
แล้วรวมกันเป็นสายถึงมัตถลु่งค์ เมื่อกลิ่นระบือมาทางอากาศเข้าไปใน

ช่องจุมก เส้นประสาทเหล่านี้ ก็รับสัมผัสส่งเข้าไปถึงมัตถลุงค์ สำเร็จ

เป็นกิริยาสุดคม ได้ในคำบาลีว่า **มานนฺจ ปฏิจฺจ คนฺธฺจ**

อุปฺปชฺชติ มานวิญฺญาณํ อาศัยมานะด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย เกิด

มานวิญฺญาณ คือความรู้แจ้งอาสัยมานะขึ้น ดังนี้.

ดังนั้น ที่พื้นทั้งข้างบนข้างล่างมีเส้นประสาทน้อย ๆ คาดทั่วไป ที่เป็นเม็ดเป็นเส้นตามพื้นนั้น มีเส้นประสาทเหล่านี้อยู่ทั่ว เส้นประสาทเหล่านี้รวมกันเป็นสาย ๆ ออกจากข้างลิ้นลามเข้าไปถึงมัตถลุงค์ เมื่อรสอันใดอันหนึ่งเข้าไปถึง เส้นประสาทเหล่านี้ก็รับสัมผัสส่งเข้าไปถึง

มัตถลุงค์ สำเร็จเป็นกิริยาทราบรส ได้ในคำบาลีว่า **ชีวนนฺจ ปฏิจฺจ**

รสฺจ อุปฺปชฺชติ ชิวฺหาวิญฺญาณํ อาศัยชีวหาด้วย รสทั้งหลาย

ด้วย เกิดชีวหาวิญฺญาณ คือความรู้อาสัยชีวหาขึ้น ดังนี้.

ดังนั้น มีเส้นประสาทน้อย ๆ คาดบนพื้นหนังทั่วไป และเส้นประสาทเหล่านี้รวมกันเป็นสาย ๆ ที่ใหญ่ลามขึ้นไปทางช่องกระดูกสันหลังถึงมัตถลุงค์ เมื่อกายกระทบผัสอันใดอันหนึ่งเช่นมือจับ เส้นประสาทเหล่านี้ก็รับสัมผัสส่งไปถึงมัตถลุงค์ สำเร็จเป็นกิริยาถูกต้อง

ได้ในคำบาลีว่า **กายนฺจ ปฏิจฺจ โสณฺฑรพฺเพ จ อุปฺปชฺชติ กาย-**

วิญฺญาณํ อาศัยกายด้วย โสณฺฑรพฺพะคือสิ่งที่จะพึงถูกต้องทั้งหลายด้วย

เกิดกายวิญฺญาณ คือความรู้แจ้งอาสัยกายขึ้น ดังนี้.

เมื่อมัตถลุงค์ได้รับสัมผัสโดยทางทั้ง ๕ นี้ ทางใดทางหนึ่งนี้แล้ว

ในลำดับนั้น จิตและเจตสิกก็เกิดขึ้น ได้ในคำบาลีว่า **มนนฺจ ปฏิจฺจ**

ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ อาศัยมนะด้วย ธรรมคือ

อารมณ์ด้วย เกิดมโนวิญญาณ คือความรู้แจ้งอาศัมนะขึ้น ดังนี้.

ในวาระนี้ มีข้อที่เข้าใจเพี้ยนกันอยู่ แต่ครั้งโบราณ อาจารย์ทั้งหลายทั้งในฝ่ายวิชาแพทย์ทั้งในฝ่ายศาสนา เข้าใจว่ามนะคือสิ่งที่เกิดจิตและเจตสิกนั้น ได้แก่หทัย คือเนื้อหัวใจอันตั้งอยู่ท่ามกลางอก แต่ในชั้นหลัง อาจารย์ในฝ่ายวิชาแพทย์สันนิษฐานว่า มนะนั้น ได้แก่มัตถลุงค์ หาใช่หทัยไม่ ด้วยเหตุเส้นประสาทโยงจากทวารทั้ง ๕ เข้าไปถึงมัตถลุงค์ หาได้เกี่ยวกับหทัยไม่ และเส้นประสาทเหล่านี้วิบัติความรู้ทางทวารนั้นก็ไม่มี มัตถลุงค์พิการ เช่นของคนบ้า ความคิดอ่านก็ฟั่นเฟือน เขาได้ลองตัดของสัตว์เช่นนกพิราบแบ่งเอาอกเสีย สัตว์นั้นก็มีอาการเนือยผิดจากเดิม คนแก่ผู้หลง ก็ว่าเป็นเพราะมัตถลุงค์เล็กลีบลงไป เด็กอ่อนยังไม่มีความคิด ก็ว่าเป็นเพราะมัตถลุงค์ยังไม่บริบูรณ์ ส่วนหทัยนี้ ว่าเป็นแต่อวัยวะมีหน้าที่เฉพาะฉีดโลหิตดำเข้าปอด และรับโลหิตแดงจากปอดฉีดไปทั่วสกลกายเท่านั้น อย่างไรก็ดี ความเพี้ยนกันก็เฉพาะวัตถุเท่านั้น ความเกิดแห่งจิตและเจตสิกก็เหมือนกัน.

อนึ่ง ภายนี้เป็นของไม่ยี่นที่ ดังคนเป็นอันมากสำคัญเห็น สิ่งที่คร่ำคร่าใช้ไม่ได้แล้วก็หลุดร่วงไป เช่นผิวหนัง อาศัยความครูดสีหรือขัดล้างเช็ดถูเมื่อเวลาอาบน้ำ ที่ไหนเก่าแก่ก็หลุดร่วงไปเป็นขุย ที่สุดละเอียดเป็นอนุและปรมาณู แต่เพราะมีของใหญ่เกิดขึ้นบูรณะกัน จึงไม่แลเห็นสึกหรือไป ถ้าใช้ความสังเกต ก็เห็นได้ง่าย เช่นผมและเล็บ ตัดเก่าแล้ว ใหม่งอกขึ้นแทน ทุกสิ่งก็เป็นคู่เดียวกัน

เพราะฉะนั้น ภายนี้ได้ชื่อว่าตั้งอยู่ด้วยความสืบทอดแห่งอังกาพยพนั้น ๆ
ได้ในคำบาลีว่า **รูปสุต สนฺตติ** ความสืบทอดไปแห่งรูป.

เมื่อยังเล็ก เป็นสมัยที่กายค่อยเกิดขึ้นโดยลำดับ เมื่ออายุราว ๑๕
ปีเป็นคราวรุ่น เป็นสมัยที่กายกำลังเจริญเร็ว เมื่ออายุถึง ๒๑ ปีก็เจริญ
เต็มที่ สมัยนี้ประภมวัยปุนต้น ตอนนี้ได้ในคำบาลีว่า **รูปสุต อจฺจโย**
ความเจริญขึ้นแห่งรูป ต่อนี้ไปถึงอายุ ๖๐ ปี กายคงที่ไม่เจริญสืบทอดไป
มีแต่จะทรุดโทรมลง สมัยนี้มีชฌิมวัยปุนกลาง เมื่ออายุพ้น ๖๐ ปี
ไปแล้ว กายก็ยิ่งทรุดโทรม หรือลงไปตามลำดับกาล สมัยนี้ปัจฉิมวัย
ปุนหลัง ๒ ตอนนี้ได้ในคำบาลีว่า **รูปสุต ชรตา** ความชำรุด
ทรุดโทรมแห่งรูป ในที่สุดอวัยระนั้น ๆ ย่อมหยุดไม่ทำหน้าที่คราวหนึ่ง
เช่นปอดไม่สูบลมอากาศเข้าไปบำรุงโลหิต หัวใจก็หยุดฉีดโลหิต ๆ
ก็หมด ไอร้อนก็ไม่มี กายก็เย็นชืด ไหวกายไหววจาไม่ได้ เส้น
ประสาทก็ไม่รับสัมผัส กิริยาที่เห็นได้ ฟังได้ คมได้ รุสได้ ถูกต้องได้
นึกได้ ก็เป็นหมดกัน นี่มีระมีตามธรรมดา แต่นั่น ดินก็ไปตามเดิน
น้ำก็ไปตามน้ำ อากาศก็ไปตามอากาศ ธาตุทั้งหลายคุมกันเข้าใน
เบื้องต้นแล้ว ย่อมสลายจากไปในอวสาน ได้ในคำบาลีว่า **รูปสุต**
อนิจฺจตา ความไม่เที่ยงแห่งรูป.

ข้อความในตำราสรีรศาสตร์ เป็นความรู้ของนักปราชญ์ผู้ค้น
คว้าหาความจริงจนหาไว้สำหรับวิชาแพทย์ เพื่อแพทย์ศึกษาเข้าใจ
จะได้ฉลาดในอุบายรักษาโรค แต่เมื่อพิจารณาตามโดยโยนิโสมนสิการ
(ทำในใจโดยอุบายชอบ) น้อมมาในกาวนาวิธี ก็จะเลยเห็นว่าสังขาร

เป็นแต่สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ควบคุมเข้า เป็นไปตามธรรมดาไม่ใช่
ของใคร.

เมื่อสังขารเป็นอยู่อย่างนี้ บุคคลผู้ไม่ได้ระดับธรรมของสัตบุรุษ
ย่อมหลงถือเป็นตัวเป็นตน เป็นเราเป็นเขา ยิ่งกว่าธรรมดาให้เป็น
ดังนี้ ได้ชื่อว่าพืปลาตในของที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน แท้จริง ธรรมดา
สร้างสรรค์ให้สัตว์ทั้งหลายถือกันและกันว่า เป็นมารดาบิดา เป็นบุตร
ธิดา เป็นสามีภริยาและอื่น ๆ ก็เพื่อประโยชน์จะได้เกี่ยวแก่กันและกัน
เช่นมารดามีบุตรหรือธิดาแล้ว จะได้เลี้ยงให้ทรงชีวิตอยู่ ไม่ได้สร้าง-
สรรให้ถือเป็นเราเป็นเขา ด้วยทิฐิภูมิมานะอันแรงกล้า แต่หาทุกข์ภัย
ให้แก่กัน ความสำคัญเห็นพืปลาต เป็นเหตุถือเราถือเขาอันแรงกล้า
นำความพินาศมาแก่ตัวและผู้อื่น ข้อนี้ ฟังสาธกด้วยเรื่องพระนาง
มาคัณชียา พระราชเทวีของพระเจ้าอุเทนในกรุงโกสัมพี ในอรรถ-
กถาแห่งพระธรรมบทตอนอัปมาทวรรค มีความสังเขปว่า พระนาง
มาคัณชียานั้น เป็นธิดาของพราหมณ์มาคัณชียโคตร มีรูปงามยิ่งนัก
ก่อนแต่ได้เป็นพระราชเทวีของพระเจ้าอุเทน มีสกุลที่เสมอกันมาสู่ขอ
เป็นหลายราย พราหมณ์ผู้บิดาไม่พอใจ ไม่ยอมยกให้ ภายหลัง
พราหมณ์ได้เห็นสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ พอใจในพระรูปสิริวิลาส
จึงแต่งธิดาพร้อมทั้งสามีภริยา พาธิดาไปทูลมอบถวายแต่พระองค์
พระองค์ทรงแสดงความไม่เชื่อใยในนาง และตรัสอสุภกถา พรรณนา
ความที่กายเป็นของปฏิภูกลนำเกลียดมีประการต่าง ๆ แล้วทรงแสดง
ธรรมเทศนาสั่งสอน พราหมณ์และพราหมณ์ผู้บิดามารดาได้สำเร็จ

พระอนาคามีผล ฝ่ายนางมคัณขิยาผู้ริดา ชัดใจในสมเด็จพระทศพล ว่า ถ้าพระองค์ไม่พอพระเหตุที่ยอรับ เหตุไฉน จึงต้องปรามาสดิณ รูปกายของนางด้วยเล่า นางคิดผูกอาฆาตในสมเด็จพระศาสดาแต่นั้นมา เป็นกรรมดาของพระอนาคามีอริยสาวก ท่านยอมไม่กังวลด้วยกายเหย้า เรือน พราหมณ์และพราหมณีทั้ง ๒ จึงนำนางไปมอบแก่มาคัณขิย-พราหมณ์ผู้อ่าวของนางให้เลี้ยงไว้ ภายหลังมาคัณขิยพราหมณ์นำนาง ไปถวายพระเจ้าอุเทน ท้าวเธอพอพระเหตุที่ยอรับในรูปโฉมและมารยาท ของนาง จึงทรงยกย่องขึ้นเป็นพระราชเทวี นอกจากนี้ ท้าวเธอมี พระราชเทวีอยู่แล้ว ๒ องค์ ทรงนามพระนางสามาวดี ๑ พระนาง วาสุทัตตา ๑ พระนางสามาวดีนั้น เป็นโสดาบันอริยสาวิกา เมื่อ ได้มาเป็นพระราชเทวีของพระเจ้าอุเทนแล้ว พระนางมาคัณขิยา คำนึงเห็นว่า พระนางสามาวดี นับถือพระศาสนาคำสั่งสอนของสมเด็จ พระบรมศาสดาจารย์ ก็พลอยผูกอาฆาตในพระนางสามาวดีด้วย พยายามหาโทษให้เป็นหลายคราว ก็ไม่สำเร็จความปรารถนา เวลา วันหนึ่งลอบให้ทิ้งไฟเผาตำหนักพระนางสามาวดี พระนางสามาวดีถึง ชิพิตักษัยในเพลิง พระเจ้าอุเทนทรงชำระได้ความว่า พระนางมาคัณขิยา เป็นต้นเหตุทิ้งไฟ จึงตรัสสั่งให้ประหารชีวิตนางเสีย เรื่องนี้สาธกให้ เห็นว่าผู้หลงถือเราถือเขาด้วยทิฏฐิมานะอันแรงกล้า ย่อมกระทำความ พิณาศแก่ตัวและผู้อื่นด้วยประการฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง รูปกายนี้ มีปกติเต็มไปด้วยของไม่สะอาด ภายของไม่สะอาดออกเป็นนิตย์ และเลี้ยงตัวอยู่ได้ด้วยของไม่สะอาด

แท้จริง ภายนี้เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มี
หนังหุ้มเป็นที่สุกรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ทั้ง
ข้างนอกข้างใน ของไม่สะอาดข้างนอกนั้น คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง
โกฏฐาส (ส่วน) เหล่านี้เป็นของปฏิกูล (น่าเกลียด) โดยสี่ สัตฐาน
กลื่น ที่เกิด ที่อยู่ สี่ก็ไม่งาม สัตฐานคือรูปร่างก็ไม่น่าชม กลื่น
ก็เหม็น เกิดขึ้นด้วยของไม่สะอาด ตั้งอยู่ด้วยของไม่สะอาด เพราะ
เป็นของปฏิกูล จึงต้องคอยชำระและตกแต่งอยู่เป็นนิตย์ หาไม่ความ
ปฏิกูลก็จะปรากฏ ไม่เกื้อกูลแก่นัยน์ตา เป็นของน่าเกลียดยิ่งนัก
นอกจากนี้ ยังต้องแต่ด้วยผ้านุ่มห่มและเครื่องประดับต่าง ๆ อีก คน
เวลาไม่ใช้ปัญญาพิจารณาในทางที่ดองแท้ เห็นแต่ของเขาแต่งไว้แล้ว
ก็สำคัญว่างาม หลงรักใคร่ไปต่าง ๆ เมื่อพิจารณาในทรงที่ถูกต้องก็เห็น
เป็นของปฏิกูล การตกแต่งนั้น ก็ดูเดียวกับแต่งภาชนะเต็มด้วยของ
ปฏิกูล เช่นแต่หีบข้างในมีศพกำลังเน่าเหม็น จะน่าเป็นที่ผลิตผลิต
ของใครเล่า ส่วนของไม่สะอาดข้างในนั้น ผู้ใดได้เคยเห็นเขาผ่าศพ
ผู้้นคงเห็นชัดว่า เป็นของปฏิกูลเช่นไร ผู้ใดไม่เคยเห็นเขาผ่าศพคน
แต่ได้เคยเห็นเครื่องในของสัตว์ไก่สุกรเป็นต้น ผู้้นพึงเข้าใจว่า มีเค้า
เงื่อนเหมือนกัน ต่างกันไปบ้างตามเหมาะแก่กำเนิดของสัตว์นั้น ๆ อนึ่ง
พึงลงสันนิษฐานของไม่สะอาดข้างใน ตามของที่หลังไหลออกมาข้าง
นอกเถิด ภายนี้กายของไม่สะอาดเป็นนิตย์ เป็นน้ำตาบ้าง น้ำมูก
บ้าง เषะบ้าง เหงื่อบ้าง มันเหลวบ้าง มูลรบ้าง อุจจารบ้าง ยิ่งของ
ที่ไม่สะอาดที่หลังไหลออกเป็นคราว เป็นอาเจียนบ้าง เป็นเสมหะบ้าง

เป็นปุพฺพโฆบํง เป็นโลหิตบํง ล้วนเป็นของปฏิภูถทุกอยํง หนึ่ง
กายนี้เลี้ยงตัวอยู่ได้ด้วยเสพอาหาร และอาหารนั้น ก็เป็นของปฏิภูถ
ตามกําเนิดแล้ว เมื่อนํ้าเข้าถึงทวารปาก ชும்ด้วยเขพะ ฟันบคให้
แหลกลง เมื่อตกลงถึงกระเพาะ ย่อมระคนด้วยนํ้ากรดในกระเพาะ
เลื่อนลงไปถึงลำไส้ ย่อมระคนด้วยนํ้าดีและนํ้าในลำไส้อยํงอื่น ๆ อีก
พืงเห็นตัวอย่างในอาหารที่อาเจียนกลับออกมาเกิดเป็นของปฏิภูถเช่นไร
เส้นโลหิตคูดรสอาหารเช่นนี้เข้าไปเป็นเครื่องเลี้ยงกาย ของที่เกิดใน
กายและหลังไหลจากกาย จึงเป็นของปฏิภูถไปตามกัน อีกประการหนึ่ง
เมื่อชีวิตดับแล้ว ธาตุทั้ง ๔ สลายจากกัน กายนี้ย่อมเปื้อยนํ้าเสีย
ทรวคทรง มีสัณฐานทรุดโทรมไป มีกลิ่นเหม็นปฏิภูถยิ่งนัก ด้วยเหตุ
ทั้งหลายดังพรรณนามานี้ รูปรกายนี้ได้ชื่อว่าเป็นของไม่งาม.

เมื่อรูปกายเป็นอยู่เช่นนี้ บุคคลผู้ไม่ได้สัคัษธรรมของสัตบุรุษ
สําคัญเห็นเป็นงาม หลงเพลิดเพลิดทั้งในกายตัวหรือในกายผู้อื่นด้วย
กิเลสกาม ดังนี้ ได้ชื่อว่าพิปลาสในของที่ไม่งามว่างาม ความซื่อ
พืงสาธกด้วยนิทานนางรูปนันทาเถรี ในอรรถกถาแห่งพระธรรมบท
ตอนชรวารรค มีความสังเขปว่า นางรูปนันทานั้นเป็นพระกนิษฐภคินี
ของสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ แต่ต่างพระมารดา นางเป็นพระบุตร
ของพระนามมหาปชาบดีโคตมี นางเห็นพระมารดาและพระประยูรญาติ
พากันบวช นางก็พลอยบวชเป็นภิกษุบํง หาได้บวชด้วยศรัทธาไม
นางเป็นหญิงมีรูปร่างงามและมัวเมาในรูปตน ตั้งแต่บวชแล้ว มิได้
ไปสู่ที่เฝ้าสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ด้วยกลัวว่า พระองค์จะตรัส

พรรณนาโทษในรูปของนาง ครั้นนางได้ฟังนางภิกษุณีบ้าง อุบาสกา
บ้าง กล่าวสรรเสริญพระคุณของสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ด้วย
ประการต่าง ๆ ก็ปรารถนาจะใคร่ไปฟังธรรมบ้าง วันหนึ่ง นางจึง
ตามภิกษุณีสงฆ์ไปด้วย สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ทรงพิจารณาหา
ธรรมที่สบายแก่นาง ทรงกระทำสันนิษฐานว่า นางเป็นหญิงหนักในรูป
ที่ความรักในอรรถภาพแรงกล้า ธรรมเทศนาอันย่ำยีความเมาในรูป
เป็นที่สบายแก่นาง ดูจนามยอมต้องเอาหนามบ่ง จึงทรงแสดงธรรม
ด้วยพุทธฤทธาภิสังขาร มีอาการปรากฏแก่นาง เหมือนมีหญิงรุ่นสาว
รูปงามอยู่ที่นั่น มีอายุแก่แปรไป ๆ โดยลำดับจนแก่หง่อม มีพยาธิ
ครอบงำ และทำกาลกิริยา เปื่อยเน่าทรุดโทรมไปต่อหน้า นางได้
ความสังเวชสลดจิต คึดน้อมเข้าเทียบด้วยรูปของนาง เห็นอนิจจัง
ทุกขัง อนัตตา โดยลำดับ ส่งจิตไปตามพระธรรมเทศนาก็ได้บรรลु
พระอรหัตตผล เรื่องนี้สาธกให้เห็นว่าชายหญิงผู้ตั้งอยู่ในประณม
วัย ไม่ได้ลำดับธรรมของสัตว์บุรุษ ย่อมมัวเมาในรูปเช่นไร.

พิปลาส ๔ ประการนี้ มิใช่จะเป็นแต่เพียงสำคัญวิปริตเท่านั้น
ก็หาไม่ ยังเป็นปัจจัยให้ประพาศติคิดไปตามสำคัญนั้นด้วย สมเด็จพระ
บรมศาสดาจารย์ จึงได้ประทานธรรมเทศนาสั่งสอน เพื่อถอน
พิปลาสเหล่านั้นเสีย พระองค์ทรงแสดงสัญญา ๓ ประการ คือ อนิจจ-
สัญญา ความกำหนดหมายโดยความไม่เที่ยง ๑ ทุกขสัญญา ความ
กำหนดหมายโดยความเป็นทุกข์ ๑ อนัตตสัญญา ความกำหนดหมาย
โดยความไม่เป็นตน ๑ เพื่อเป็นอุบายเครื่องถอนพิปลาส ๓ ในเบื้องต้น

ต้น ด้วยบรรยายต่าง ๆ โดยสมมติบ้าง โดยปรมัตถ์บ้าง ทรงแสดง โดยสมมตินั้น ดังตรัสสอนให้พิจารณาอภินหปัจจเวกขณะ ๓ สถาน เบื้องต้น แสดงโดยสตรีเพศ สถานที่ ๑ ว่า **ชราชมฺมุมาหิ ชรี อนตีตา** เรามีชราเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นชราไปได้ สถานี ๒ ว่า **พฺยาชิ-ชมฺมุมาหิ พฺยาชิ อนตีตา** เรามีพยาธิเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นพยาธิไปได้ สถานี ๓ ว่า **มรณชมฺมุมาหิ มรณฺ อนตีตา** เรามีมรณะเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นมรณะไปได้ เมื่อพิจารณาเห็นชรา พยาธิ มรณะ ก็จะหยั่งเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยปริยาย ทรงแสดง โดยปรมัตถ์นั้น ได้กล่าวในหนหลังก็มี ในวาระนี้ จะแสดงพอเป็น นิตัสสนนัย.

ส่วนอนิจจสัญญา ดังตรัสแก่พระอานนท์ในคิริมานันทสูตรว่า **กตมา จานนุท อนิจฺจสฺสยา** คู่ก่อนอานนท์ อนิจจสัญญาเป็นไฉน ? **อิชานนุท ภิกฺขุ** คู่ก่อนอานนท์ ภิกษุในศาสนานี้ **อรลฺลคโคโต วา รุกฺขมฺมูลคโคโต วา สฺสยฺลาการคโคโต** วา เข้าไปสู่ป่าก็ดี เข้าไปสู่โคนไม้ก็ดี เข้าไปสู่สุญญาการคือเรือนว่างเปล่าก็ดี **อิติ ปฏฺิสสยฺจิกฺขติ** เธอพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า **รูปํ อนิจฺจํ** รูปไม่เที่ยง **เวทนา อนิจฺจา** เวทนาไม่เที่ยง **สฺสยฺลา อนิจฺจา** สัญญาไม่เที่ยง **สงฺขาราน อนิจฺจา** สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง **วิญฺญาณํ อนิจฺจํ** วิญญาณไม่เที่ยง **อิติ อิมสฺสุ ปลฺลยฺสฺสุ** อุปาทานกฺขณฺเรสฺสุ **อนิจฺจานุปฺสฺสตี** วิหฺรติ เธอพิจารณาเห็นไม่เที่ยงในอุปาทานกขันธ [คือกองเป็นที่ถึอมน] ๕ เหล่านี้ เช่นนี้อยู่ทุกอิริยาบถ **อัย วุจฺจตานุท อนิจฺจสฺสยฺลา** คู่ก่อน

อาณนที นี้เรียกว่า อนิจจสัญญา.

ส่วนทุกข์สัญญา ดังไตรสเทศนาอาทิตตปริยายสูตรแก่พระภิกษุ
ปฺราณชภูติ ๓ องค์พี่น้องกับทั้งบริวารเดิมว่า สพุพฺพ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ
คฺคฺก่อนภิกฺขุทั้งหลาย สิ่งท่วปวงเป็นของร้อน กิณฺจ ภิกฺขเว สพุพฺพ
อาทิตฺตํ คฺคฺก่อนภิกฺขุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าชื่อว่าสิ่งท่วปวงที่เป็นของ
ร้อน? แต่นี้ทรงแสดงสิ่งท่วปวงนั้น คืออายตนะภายใน อายตนะ
ภายนอก วิญญฺณ สัมผัส เวทนาอย่างละ ๖ๆ เป็นหมวด ๖ๆ
ย่นแสดงดังนี้ จกฺขุ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ คฺคฺก่อนภิกฺขุทั้งหลาย จกฺขุ
คือเนยฺนตา รูปทั้งหลาย [ที่เป็นวิสัยของจกฺขุ] จกฺขุวิญญฺณ คือ
ความรู้แจ้งอาศัยจกฺขุ จกฺขุสัมผัส คือความรู้สึกอาศัยจกฺขุ และ
เวทนา คือความเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี ไม่ทุกข์ไม่สุขก็ดี
ที่เกิดขึ้นเพราะจกฺขุสัมผัสเป็นปัจจัย นี้หมวดที่ ๑ โสตะ คือ หู เสียง
ทั้งหลาย [ที่เป็นวิสัยของโสตะ] โสตวิญญฺณ คือความรู้แจ้งอาศัย
โสตะ โสตสัมผัส คือความรู้สึกอาศัยโสตะ และเวทนา สุข ทุกข์ ไม่
ทุกข์ไม่สุข ที่เกิดขึ้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย นี้หมวดที่ ๒ ฆานะ
คือจมูก กลิ่นทั้งหลาย [ที่เป็นวิสัยของฆานะ] ฆานวิญญฺณ คือ
ความรู้แจ้งอาศัยฆานะ ฆานสัมผัส คือความรู้สึกอาศัยฆานะ และ
เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย นี้หมวดที่ ๓ ชิวหา คือลิ้น
รสทั้งหลาย [ที่เป็นวิสัยของชิวหา] ชิวหาวิญญฺณ คือความรู้แจ้ง
อาศัยชิวหา ชิวหาสัมผัส คือความรู้สึกอาศัยชิวหา และเวทนาที่เกิดขึ้น
เพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย นี้หมวดที่ ๔ กาย คือตัว โผฏฐัพพะ

คือสิ่งที่จะพึงจับต้องทั้งหลาย [ที่เป็นวิสัยของกาย] กายวิญญาณ คือความรู้แจ้งอาศัยกาย กายสัมผัส คือความรู้สึกอาศัยกาย และ เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะกายเป็นปัจจัย คือหมวดครบ ๕ มนะ คือใจ ธรรม คืออารมณ์ทั้งหลาย [ที่เป็นวิสัยของมนะ] มโนวิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอาศัยมนะ มโนสัมผัส คือความรู้สึกอาศัยมนะ และ เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย นี้หมวดครบ ๖ สภาพ ๖ หมวดนี้ เป็นของร้อนแต่ละอย่าง ๆ เกณ อาทิตต ร้อนเพราะอะไร ๆ เฝ้าให้ร้อน อาทิตต รากคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา เราตถาคตกถาวว่า ร้อนเพราะเพลิง คือราคะ เพราะเพลิง คือโทสะ เพราะเพลิง คือโมหะ ร้อนเพราะชาติ ชรา มรณะ ร้อนเพราะโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เพลิงกิเลสและกองทุกข์เหล่านี้ เฝ้าให้ร้อน ดังนี้.

ส่วนอนัตตสัญญา ดังทรงแสดงธาตุกัมมัฏฐาน แก่พระราหุล พุทธรโรรส ในมหาภารโรวาสสูตรว่า* **ปญฺจิมา ราหุล ธาตุโย** **คฺคฺก่อนราหุล ธาตุเหล่านี้ ๕ ประการ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑** **เตโชธาตุ ๑ วาโยธาตุ ๑ อากาสธาตุ ๑.**

กตมา จ ราหุล ปฐวีธาตุ คฺคฺก่อนราหุล ปฐวีธาตุเป็นไหน ?
ปฐวีธาตุ สียา อชฺฌตฺติกา สียา พาหิรา ปฐวีธาตุนั้น เป็นภายใน ก็มี เป็นภายนอกก็มี.

กตมา จ ราหุล อชฺฌตฺติกา ปฐวีธาตุ คฺคฺก่อนราหุล ก็

ปฐมวิชาตุเป็นภายในนั้นเป็นไหน ได้แก่อะไรเล่า? ยี่ อชฺมตฺตํ
ปจฺจตฺตํ กกุขฬํ ขริคฺตํ อุปาทินฺนํ สิ่งใดเนื่องในตัว อาศัยตัว
เป็นของแข็ง เป็นของแข็ง มีวิญญาณครอง เช่น เกสา ผมทั้งหลาย
โลมา ขนทั้งหลาย นขา เล็บทั้งหลาย ทนฺตา ฟันทั้งหลาย ตโจ
หนัง มงฺคิ เนื้อ นหารู เอ็นทั้งหลาย อฏฺฐิ กระดูกทั้งหลาย
อฏฺฐิมิลุขฺ เขื่อในกระดูก วฏฺกํ ปอด [แปลตามคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค
อธิบายว่า มังสะ ๒ ก้อนปลายติดกัน สัณฐานดั่งมะม่วง ๒ ผล มี
ขั้วเดียวกัน ตั้งอยู่ท่ามกลาง ปกหัวใจ แต่แปลกันว่าม้ามทั้งนั้น]
หทยํ เนื้อหัวใจ ยกนํ ตับ กิโลมกํ พังผืด ปิหฺกํ ไต ปฺปฬาสํ
กระเพาะอาหาร [แปลตามคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค อธิบายว่า มีสัณฐาน
ดั่งพอลม ตั้งอยู่ในส่วนร่างกายเบื้องล่าง เมื่อไม่ได้อาหาร เขี้ยวแพบ
เมื่อได้อาหาร พองขึ้น แต่แปลกันว่าปอดทั้งนั้น] อนฺตุ ใสใหญ่
อนฺตุคฺคณํ ใส่น้อย [อันทับอยู่ที่พื้นท้อง] อุทริยํ อาหารใหม่
[ที่ยังอยู่ในกระเพาะ] กรีสํ อาหารเก่า [คือกากอาหาร ใสแก่
อุจจาระ] หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นจากโกฏฐาสเหล่านี้ ที่เนื่องในตัว
อาศัยตัว เป็นของแข็ง เป็นของแข็ง มีวิญญาณครอง อัย วุจฺจติ
ราหุล อชฺมตฺตिका ปฐวิชาตุ คู่ก่อนราหุล นี้เรียกว่า ปฐวิชาตุ
เป็นภายใน ยา เจว โข ปน อชฺมตฺตिका ปฐวิชาตุ ปฐวิชาตุ
อันใด ทั้งที่เป็นภายใน ทั้งที่เป็นภายนอก ปฐวิชาตุนั้น ก็เป็นแต่
ปฐวิชาตุ พึงเห็นเราด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไร ดังนี้ว่า เนตฺ
มม นั้นไม่ใช่ของเรา เนโสหฺมสุมิ เราไม่เป็นนั้น น เมโส อตฺตา

นั่นไม่ใช่ตัวของเรา ผู้เห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไร เช่นนี้แล้ว ย่อมเหนี่ยวนำในปฐวีธาตุ ย่อมทำจิตให้ปราศจากกำหนดในปฐวีธาตุ.

กตมา จ ราหุล อาโปธาตุ คู่ก่อนราหุล อาโปธาตุนี้เป็นไฉน อาโปธาตุนั้น เป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี และอาโปธาตุอาโป อาโปคต อupaทินัน สิ่งใดเนื่องในตัว อาศัยตัว เป็นของเหลว เอิบอาบไป มีวิญญาณครอง เช่น ปิตตฺ ตี เสมหํ เสมหะ ปุพฺพุโพ หนองและน้ำเหลือง โลหิตํ เลือด เสโท เหงื่อ เมโท มันข้น อสุสุ น้ำตา วสา มันเหลว เขโพ น้ำลาย สิงฺฆาณิกา น้ำมูก อลิกา ไขข้อ มุตฺตํ มูตร หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นจากโกฏฐาสเหล่านี้ ที่เนื่องในตัว อาศัยตัว เป็นของเหลว เอิบอาบไป มีวิญญาณครอง นี้เรียกว่า อาโปธาตุ เป็นภายใน อาโปธาตุอันใด ทั้งที่เป็นภายใน ทั้งที่เป็นภายนอก อาโปธาตุนั้น ก็เป็นแต่อาโปธาตุ พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไร ดังนี้ว่า นั่นมิใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวของเรา ผู้เห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไร เช่นนี้แล้ว ย่อมเหนี่ยวนำในอาโปธาตุ ย่อมทำจิตให้ปราศจากกำหนดในอาโปธาตุ.

กตมา จ ราหุล เตโชธาตุ คู่ก่อนราหุล เตโชธาตุนั้นเป็นไฉน? เตโชธาตุนั้น เป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี และเตโชธาตุที่เป็นภายในนั้นเป็นไฉน ได้แก่สิ่งอะไรบ้าง? ยํ อหฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ

เตโช เตโชคตฺ อูปาทินฺนํ สิ่งใดเนื่องในตัว อาศัยตัว เป็นของ
ร้อน ร้อนอบไป มีวิญญาณครอง เช่น เยน จ สหุตฺตปฺปติ
ความร้อนเป็นเหตุอบอุ่นแห่งกาย ๑ เยน จ จีรติ ความร้อนเป็น
เหตุทรุดโทรมแห่งกาย ๑ เยน จ ปรีทยนฺติ ความร้อนเป็นเหตุ
กระวนกระวายแห่งกาย ๑ เยน จ อลิตํ ปิตํ ขายิตํ สายิตํ
สมฺมา ปริณามํ กจฺจติ ความร้อนเป็นเหตุถึงความแปรไปโดยชอบ
แห่งของที่กินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว ลืมแล้ว หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่น
จากโกฏฐาสเหล่านี้ ที่เนื่องในตัว อาศัยตัว เป็นของร้อน ร้อนอบไป
มีวิญญาณครอง นี้เรียกเตโชธาตุ เป็นภายใน เตโชธาตุอันใด ทั้งที่
เป็นภายใน ทั้งที่เป็นภายนอก เตโชธาตุนั้นก็เป็นแต่เตโชธาตุ พึงเห็น
ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไร ดังนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่
เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวของเรา ผู้เห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไร
เช่นนี้แล้ว ย่อมเหนี่ยวนำในเตโชธาตุ ย่อมทำจิตให้ปราศจาก
กำหนดในเตโชธาตุ.

กตมา จ ราหุล วาโยธาตุ คุก่อนราหุล วาโยธาตุนั้น
เป็นไฉน? วาโยธาตุนั้น เป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี และวาโยธาตุ
ที่เป็นภายในนั้นเป็นไฉน ได้แก่สิ่งอะไรเล่า? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ
วาโย วาโยคตฺ อูปาทินฺนํ สิ่งใดเนื่องในตัว อาศัยตัว เป็นลม
เป็นของพัดไป มีวิญญาณครอง เช่น อุตฺตฺตคฺคมา วาตา ลมทั้งหลาย
อันขึ้นไป ฌ เบื้องบน ๑ อโรคฺคมา วาตา ลมทั้งหลาย อันลงไป
ฌ เบื้องล่าง ๑ กุจฺฉิสยา วาตา ลมทั้งหลาย อันนอนในกุจฉิ

ประเทศ [กระทบอาหาร] ๑ โภจฺจาสยา วาตา ลมทั้งหลาย
อันนอนในลำไส้ ๑ อมฺมฺกานฺนุสริโน วาตา ลมทั้งหลาย อันเล่น
ไปทั่วอวัยวะน้อยใหญ่ ๑ อุตฺตาสปฺตฺตาสา ลมหายใจออกและหายใจ
เข้าทั้งหลาย ๑ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อื่นจากโภจฺจาสเหล่านี้ ที่เนื่อง
ในตัว อาศัยตัว เป็นลม เป็นของพัดไป มีวิญญาณครอง นี้เรียก
วาโยธาตุ เป็นภายใน วาโยธาตุอันใด ทั้งที่เป็นภายใน ทั้งที่เป็น
ภายนอก วาโยธาตุนั้น ก็เป็นแต่วาโยธาตุ พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ
ตามเป็นจริงอย่างไร ดังนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่
ตัวของเรา ผู้เห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไร เช่นนี้แล้ว ย่อม
เหนี่ยวนำในวาโยธาตุ ย่อมทำให้ปราศจากกำหนดในวาโยธาตุ.

กตมา จ ราหุล อากาสธาตุ อก่อนราหุล อากาสธาตุ
เป็นไฉน ? อากาสธาตุนั้น เป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี และ
อากาสธาตุที่เป็นภายในนั้นเป็นไฉน ได้แก่สิ่งอะไรเล่า ? ยัม อชฺฌตฺตํ
ปจฺจตฺตํ อากาสํ อากาสคตํ อหฺมํ อหฺมคตํ วิวรํ วิวรคตํ
อสมฺมุฏฺจํ มํสฺโลหิตฺเทหิ อูปาทินฺนํ สิ่งใดเนื่องในตัว อาศัยตัว
เป็นอากาศ เป็นอากาศไป เป็นของว่าง เป็นของว่างไป เป็นช่อง
เป็นช่องไป อันมังสะและโลหิตทั้งหลาย ไม่ถูกต้องกันสนิทแล้ว มี
วิญญาณครอง เช่น กณฺณจฺฉิทฺทํ ช่องหู ๑ นาสจฺฉิทฺทํ ช่องจมูก ๑
มุขทวารํ ทวารปาก ๑ เยน จ อสฺสิตํ ปิตํ ขายิตํ สายิตํ อชฺโณ-
หฺรติ ทางสำหรับกินของที่กินแล้ว ดื่มน้ำแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว ๑
ยตฺถ จ อสฺสิตํ ปิตํ ขายิตํ สายิตํ สนฺตฺติฏฺฐติ ประเทศที่ของที่กิน

แล้ว คิมแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว ตั้งอยู่เป็นอันดี ๑ เยน จ อลิตัม
ปีติ ขายิตัม ตายิตัม อโรภาคา นิกุขมติ ทางสำหรับของที่กินแล้ว
คิมแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว ออกจากส่วนต่าง ๑ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
อื่นจากโกฏฐาสเหล่านี้ ที่เนื่องในตัว อาศัยตัว เป็นอากาศ เป็นอากาศ
ไป เป็นของว่าง เป็นของว่างไป เป็นช่อง เป็นช่องไป อันมังสะ
และโลหิตทั้งหลาย ไม่ถูกต้องกันสนิทแล้ว มีวิญญาณครอง นี้เรียก
อากาศธาตุ เป็นภายใน อากาศธาตุอันใด ทั้งที่เป็นภายใน ทั้งที่เป็น
ภายนอก อากาศธาตุนั้น ก็เป็นแต่อากาศธาตุ พึงเห็นด้วยปัญญา
อันชอบตามเป็นอย่างไร ดังนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น
นั่นไม่ใช่ตัวของเรา ผู้เห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นอย่างไร เช่นนี้
แล้ว ย่อมเหนี่ยวนำในอากาศธาตุ ย่อมทำจิตให้ปราศจากกำหนดใน
อากาศธาตุ.

ปฐวีสมํ ราชูล ภาวนํ ภาเวหิ คุก่อนราชูล ท่านจงเจริญ
ภาวนาทำใจให้เสมอด้วยดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ เสวยธาปี ราชูล
คุก่อนราชูล ชนทั้งหลาย ย่อมทิ้งลงบนแผ่นดิน ย่อมตกลงในน้ำ ซึ่ง
ของสะอาดบ้าง ของไม่สะอาดบ้าง คุถบ้าง มูตรบ้าง เขฬะบ้าง
บุพโพบ้าง โลหิตบ้าง และไฟย่อมไหม้ ลมย่อมพัดเข้าไป สูของ
สะอาดบ้าง ของไม่สะอาดบ้าง...ดิน น้ำ ไฟ ลม ย่อมไม่อดหนา
ระอาใจ เกลียดหน่ายแต่ของเช่นนั้น และอากาศไม่คิดในที่ไหน ๆ
ฉันใด ท่านจงเจริญภาวนา ทำใจให้เป็นอุเบกขา เสมอด้วยดิน น้ำ
ไฟ ลม และทำใจอย่าให้ข้องอยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เสมอด้วยอากาศ

ปฐวีสมณฺหิ เต ราหุล ภาวนํ ภาวยโต คุณ่อนราหุล เมื่อท่าน
เจริญภาวนา ทำใจให้เสมอด้วยดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ เช่นนี้
อุปฺปนฺนา มนาปมฺนาปา ผสฺสา จิตฺตํ น ปริยาทาย จสฺสฺสนฺติ
ผัสสะ คือ ความรู้สึกกระทบกระทั่ง อันเกิดขึ้นแล้ว ทั้งส่วนที่ชอบใจ
ทั้งส่วนที่ไม่ชอบใจ จักไม่อาจครอบงำจิตตั้งอยู่ ดังนี้แล.

สมเด็จพระบรมศาสตราจารย์ ประทานพระบรมพุทโธวาท ตรัส
สอนให้เจริญสติปัญญา ๓ ประการนี้มากกว่าอย่างอื่น เพราะเป็นอุบาย
เครื่องบรรลุถึงความบริสุทธิ์ อันเป็นคุณอย่างยิ่ง ดังแสดงในพระบาลีว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา ฯ เป ฯ

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา ฯ เป ฯ

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญา ย ปสฺสตี

อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา

ความว่า เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ และธรรมทั้งหลายทั้งปวง ไม่ใช่ตัว เมื่อนั้น บุคคลนั้น
ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ ดังนี้.

อนึ่ง ในทำยพระสูตรหลายเรื่อง สมเด็จพระบรมศาสตราจารย์
ทรงแสดงอานิสงส์วิปัสสนาปัญญาไว้ว่า เหว ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตฺวา
อริยสาวโก คุณ่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เมื่อเห็น
อยู่อย่างนี้ย่อมเบื่อหน่าย... เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมปราศจากกิเลสเครื่อง
ข่มใจ เพราะปราศจากกิเลสเครื่องข่มใจ ย่อมพ้นพิเศษจากสรรพ-
กิเลสและอาสวะทั้งหลายทั้งปวง เมื่อพ้นกิเลสแล้วดังนี้ ย่อมมีญาณ

หยั่งรู้ว่าจิตพ้นพิเศษแล้ว อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว
พรหมจรรย์ คือ กิจพระศาสนาได้ประพฤติเสร็จแล้ว กิจที่จำจะต้องทำ
ได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นเช่นนี้ไม่มีอีก ความเจริญสัญญา
๓ ประการ เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ด้วยประการฉะนี้.

พระองค์ทรงแสดงอสุภสัญญา เพื่อเป็นอุบายเครื่องถอนพิปาสา
สุดท้าย มีบรรยายต่าง ๆ ดังทรงแสดงปฏิกุศลปัณฑะ และสิวัฏฐิกา-
ปัณฑะ หมวดกายานุปัสสนา ในมหาสติปัฏฐานสูตร ปฏิกุศลปัณฑะ
นั้น แสดงการพิจารณาภายในมีพระบาลีว่า ปุณ จ ปริ ภิกขเว
ภิกขุ อิมเมว กายั อุกุञ्ช ปาทตลาก อโธ เกสมตถกถา ตจปริ-
ยหตุ ปุณฺณานุปการสุส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ อีกข้อหนึ่ง ภิกขุ
พิจารณาภายในนี้แล เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา
มีหนังหุ้มรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ อตฺถิ อิมสุมี
กายย มิอยู่ในกายนี้ เกสา ผมทั้งหลาย โลมา ขนทั้งหลาย นขา
เล็บทั้งหลาย ทนฺตา ฟันทั้งหลาย ตโจ หนัง มัสฺส เนื้อ นหารู
เอ็นทั้งหลาย อฏฺฐิ กระดูกทั้งหลาย อฏฺฐิมิลฺลขฺ เื่อในกระดูก วกฺกั
ปอด [ม้านก็ว่า] หทัย หัวใจ ยกนํ ดับ กิโลมกํ ฟังผืด ปิหํ
ไต ปปฺผาสํ กระเพาะอาหาร [ปอดก็ว่า] อนฺตุตํ ไส้ใหญ่ อนฺตุลฺลนํ
ไส้เล็ก อุกฺทริยํ อาหารใหม่ [อาหารที่ยังอยู่ในกระเพาะ] กรีสํ อาหาร
เก่า [การอาหาร] [ต่อนี้พระอรรถกถาจารย์เติม มตฺถเก มตฺถลฺลนํ
ก้อนมันในขมองเข้าอีก จึงบรรจบเป็นอาการ ๓๒ ทั้งที่จะกล่าวต่อไป
ชะรอยพวกแพทย์ในครั้งพระอรรถกถาจารย์ จะพบมัตถลฺลนํ ว่าเป็น

อวัยวะที่ทำกระดูกแก่ร่างกายต่างจากมันชั้น จึงแยกออกไว้เป็นแผนก]
ปีตุตฺ ติ เสมหฺ เสมหะ ปุพฺโพ หนองและน้ำเหลือง โลหิตฺ เลือด
เสโท เหงื่อ เมโท มันชั้น อสุสุ น้ำตา วสา มันเหลว เภโ
น้ำลาย สิงฺฆาณิกา น้ำมูก ลลิกา ไชข้อ มุตฺตํ มุตฺร เสยฺยาถาปี
ภิกฺขเว อุกฺโกตฺมฺหา มูโตพี ปุรา นานาวิทฺตสุส ธนฺตฺตฺส คุก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณากายแยกโกฏฐาสละอย่าง ๆ เห็นเป็นของ
ปฏิกูล [น่าเกลียด] ได้ทุกโกฏฐาสเหมือนได้ มีปาก ๒ ข้าง เต็ม
ด้วยธัญชาติต่างชนิด คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วขาว
งา ข้าวสาร บุรุษมีจักษุแก่ได้นั้นออกแล้ว แลเห็นประจักษ์ว่า นี้
ข้าวสาลี นี้ข้าวเปลือก นี้ถั่วเขียว นี้งา นี้ข้าวสาร ฉะนั้น ...

เอวมฺปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาย กายานุปฺสุตี วิหฺรติ คุก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย แม้เช่นนี้ภิกษุก็ได้ชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่. สิวฺกฺฐิ-
กาบัพพะนํ แสดงการพิจารณากายภายนอกน้อมเข้ามาสู่กายภายใน
มีพระบาลีว่า ปฺน จ ปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสยฺยาถาปี ปฺสฺเสยฺย
สรีริ สิวฺกิกาย ฉทฺทฺติ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง เหมือน
ภิกษุเห็นสรีระเขาทั้งในป่าช้า ตายแล้วได้ ๑ วันก็ดี ๒ วันก็ดี ๓ วัน
ก็ดี ขึ้นพอง เขียวคล้ำ มีบุพโพไหลนอก็ดี อันกา แร้ง นกตะกรุม
สุนัขจิ้งจอก และกิมิชาติต่างเหล่า กัดกินอยู่ที่ดี เหลือแต่ร่างกระดูก
ยังมีมังสะโลหิต หรือหลุดไปข้างแล้ว หรือหมดมังสะโลหิต แต่ยังมี
เอ็นผูกมัดคุมเป็นร่างอยู่ที่ดี มีเอ็นที่ผูกมัดหลุดไปหมดแล้ว กระดูก
ทั้งหลายกระจัดกระจายทั่วทิศานุทิศ กระดูกมือ เท้า แข้ง ขา

สะเอว สันหลัง ซี่โครง ออก แขน ป่า คอ คาง ฟัน กะโหลก-
ศีรษะ ต่างแยกกันไปทางหนึ่ง ๆ ก็ดี โส อิมเมว กาย อุปสรรติ
ภิกษุ นั้นย่อมเข้ามาสู่กายนี้แล **อยมปิโข** กาย **เอวัธมโม** **เอวั-**
ภาวี **เอวอนตีโตติ** แม้ว่ากายนี้แลก็มีเช่นนั้นเป็นธรรมดา จะเป็น
เช่นนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นเช่นนั้นไปได้.. **เอวมปิ** **ภิกขเว** **ภิกขุ**
กาย **กายานุปสฺสี** **วิหริติ** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้เช่นนั้น ภิกษุก็ได้
ชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

อนึ่ง พระอาจารย์เจ้าผู้รู้พระบรมพุทธานุชาธิบายได้ตั้งแบบไว้ เพื่อ
สอนให้ภิกษุสามเณรพิจารณาคุปป์จจัย คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ
แลเภสัช ที่จะพึงเสพ ให้เห็นเป็นของปฏิกุศลว่าดังนี้ **สพฺพํ ปนิตํ...**
อชฺชิจฺจนินิยํ ของทั้งปวงนี้ยังไม่เป็นของน่าเกลียด **อิมํ ปุตฺติกายํ ปตฺวา**
อตฺตวิยํ **ชฺชิจฺจนินิยํ** **ชายติ** ครั้นมาถึงกายอันโสโครกนี้ กลายเป็นของ
น่าเกลียดยิ่งนัก นี่เป็นวิธีพิจารณาของภายนอกที่ปฏิกุศลไปเพราะถึงกาย
นี้ แบบนี้ก็ได้อธิบายว่าท่านตั้งไว้ชอบ เป็นอุบายให้ผู้พิจารณาได้อุสภ-
ัตถัญญาเหมือนกัน.

คํ **ธมฺมํ** **สุตฺวา** เมื่อชนทั้งหลายได้สดับฟังธรรมเทศนาของ
พระพุทธเจ้าเข้าใจถูกต้องแล้ว ละปิปลาต ๔ ประการเหล่านี้เสียได้แล้ว
ย่อมปฏิบัติกายวาจาใจ ในทางที่ไม่ผิด ตั้งอยู่ในสุจริตธรรม ได้สุขกาย
สบายจิตเป็นนิจันรันคร์ สมด้วยพระคาถาประพันธ์ว่า **ธมฺโม** **หเว**
รกฺขติ **ธมฺมจารี** ธรรมนั้นแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรมไว้ **ธมฺโม**
สุจฺฉินฺโณ **สุขมวหาติ** ธรรมที่ประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมา **เอตานิธํโส**

ธมฺเม สุฉินฺฺณํ นี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว น ทุคฺคตี
คจฺจติ ธมฺมจารี ผู้ประพฤติธรรมย่อมนิไปสู่วุคฺคตี ดังนี้.

ตสฺมา หิ อตฺตกาเมน มหตฺตมภิกฺขวตา

สทฺธมฺโม ครุภาตพฺโพ สรี พุทฺธาน ฐาสนํ

เพราะเหตุนั้น กุลบุตรผู้รักตัว จ้านงประโยชน์อันใหญ่ นึกถึงศาสน-
ธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอยู่ พึงกระทำความเคารพพระสัทธรรม
ทุกเมื่อเถิด.

ถวายเป็นสิขนาในวิปัสสนาสกถา ถลองพระคุณประดับพระปัญญา-
บารมี ยุติกาลแต่เพียงนี้ ขอถวายพระพร.

พระติลักขณกถา

พระเถระแต่ปางก่อนเคยเทศนา

นมตฺถ สุกตฺตส

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ	ยทา ปญฺญา ย ปสฺสตี
อถ นิพฺพินฺหติ ทฺถุเข	เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.
สพฺเพ สงฺขารา ทฺถุเข	ยทา ปญฺญา ย ปสฺสตี
อถ นิพฺพินฺหติ ทฺถุเข	เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา
สพฺเพ ฆมฺมา อนตฺตาติ	ยทา ปญฺญา ย ปสฺสตี
อถ นิพฺพินฺหติ ทฺถุเข	เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาติ.

บัดนี้ จะรับพระราชทานถวายวิสัชนาในติลักขณกถา พรรณนา
ลักษณะทั้ง ๓ ซึ่งเป็นวิสัยแห่งปัญญาภาวนามัยกุศล โดยสมควรแก่
การที่ทรงปรารภปิยวิปโยคสมาคม ซึ่งบังเกิดมีมาพ้องพานในพระบาท
ยุคล แล้วทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทานมุขโดยอเนกัปการ ด้วย
กำลังพระปรีชาทรงสันนิษฐานในกิจที่ควรประกอบ ตามบัณฑิตวิสัย
ทรงพระดำริโดยสุคโตวาทที่ตรัสเทศนาไว้ว่า **ชรา ฆมฺม มา ชิริตี**
อลพฺภนียเมตฺติ ของที่มีชราพยาธิมรณะเป็นธรรมดา ซึ่งผู้ใดผู้หนึ่งจะ
ห้ามปรามว่า อย่างชรา อย่างป่วยไข้ อย่างม้วยมรณ ประลัยพินาสเลย
ดังนี้ ไม่พึงได้ด้วยประการใดประการหนึ่ง เป็นอันสิ้นวิสัยสามารถ

เสียดด้วยประการทั้งปวง อันสังขารร่างกายวิญญาณครองอยู่อันนี้ ตกอยู่ในวิสัยแห่งชราพยาธิมรณะจะพึงนำไปยังอำนาจแห่งตน ซึ่งผู้ใดจะล่วงพ้นนั้นไม่มี พระโลกนาถจึงตรัสเทศนา ชรา พยาธิ มรณะ ๓ อย่างนี้ โดยปริยายเป็นอันมากกว่า อมาตยาปุตตดิग्ภัย ภัยที่มารดากับบุตรช่วยกันไม่ได้ และอัปภาฎิกอค ไม่มีผู้ใดจะประกันได้เป็นต้น ล้วนเป็นอุบายที่จะให้พุทธบริษัทมนุษยชนได้ปัญญาหยั่งรู้ ซึ่งปกติประวัติดังสังขารแล้ว และห้ามเสียดซึ่งโสภและร่ำไร ทุกขโทมนัสอุปายาส มิให้มีมาครอบงำจิตให้แปรปรวนได้ในการเมื่อพิบัติวิโยคตาคัสต์วัสังขารอันเป็นที่รักที่เจริญใจ.

สมเด็จพระโลกนาถเจ้าทรงสั่งสอนสัตว์ให้พิจารณา ซึ่งลักษณะ ๓ อย่าง คือความเป็นของไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา โดยนัยต่าง ๆ ที่หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง ตามสมควร. นัยที่หยาบนั้น เหมือนที่ทรงสั่งสอนในอภิณหปัจจเวกขณะ ให้สตรีและบุรุษ คฤหัสถ์ บรรพชิตถ้วนทุกหมู่เหล่าไม่เลือกผู้ใด ให้หมั่นคำนึงถึงตนเอง ๆ ว่า **ชราชมฺโมมฺหิ ชรี อนตฺตีโต** เรามีชราเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นชราได้ ดังนี้ข้อ ๑ **พฺยาธิชมฺโมมฺหิ พฺยาธิ อนตฺตีโต** เรามีพยาธิความป่วยไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นพยาธิความป่วยไข้ได้ ดังนี้ข้อ ๑ **มรณชมฺโมมฺหิ มรณฺ อนตฺตีโต** เรามีมรณะเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นมรณะได้ ดังนี้ข้อ ๑ แล้วทรงแสดงอานิสงส์อำนาจแห่งประโยชน์ว่า ผู้มีมาหมั่นพิจารณาคำนี้จนจะนั้น ความเมาในวัย และความเมาในความไม่มีโรค และความเมาในชีวิตอันใด ซึ่งเป็นเหตุระเริงจิต ประพฤติทุจริตหมักหมมอยู่มากในสันดานก็จักมละความเมา ๓ ประการนั้นเสียด

ได้ขาดสูญบ้าง เมื่อไม่ขาดสูญแล้ว ก็จะเบาบางถอยลดลงกว่าแต่ก่อน มีอำนาจแห่งประโยชน์อันสูงสุดขณะนี้. เมื่อคำนึงถึงข้อนี้ว่า คนมี ชราเป็นธรรมดาอันเนื่อง ๆ ก็จะหยั่งรู้ว่าสังขารร่างกายนี้ ไม่เพียง ย่อมบังเกิดและเสื่อมทรามพิกลแปรปรวน ชำรุดไปจากปกติเดิม ด้วยชรา เมื่อรำพึงถึงข้อว่า คนมีพยาธิเป็นธรรมดาอันเนื่อง ๆ ก็จะ หยั่งรู้ว่า อักขาเบญจขันธ์นี้เป็นทุกข์ อันความวิบัติโรคาพาธหาก มาเบียดเบียน เมื่อกระทำในจิตซึ่งข้อว่าคนมีมรณะเป็นธรรมดา ไม่ ล่วงพ้นไปได้นั่นอยู่แล้ว ก็จะได้ความสันนิษฐานลงว่า นามรูปสกล- ภายที่มีสัญญาและใจนี้ เป็นอนัตตา ไม่เป็นไปในอำนาจของผู้ใด สัตว์นั้น ๆ ห้ามกันไว้ไม่ได้ตามปรารถนา เอวมิเมถุ จานานัน **ปจฺจเวกฺขณ** ด้วยกำลังพิจารณาฐานะทั้ง ๓ นี้ ก็จะได้เห็นลักษณะ ๓ ประการ ตามลำดับดังนี้. อันนี้เป็นพุทธโอวาทในลักษณะ ๓ โดย อากาธอันหยาบที่สัตว์จะพึงเห็นง่าย พอเป็นอุบายที่จะมละความมัวเมา ให้บางเบา มละทุจริตในไตรทวาร บำบัดเสียซึ่งความประมาท เมื่อ กุลบุตรที่เป็นบัณฑิตชาติมาเจริญให้กล้าหาญ ก็สามารถจะน้อมไปโดย วิปัสสนา मुख บรรลุถึงความบริสุทธิ์ได้ เมื่อมีถึงวิปัสสนานัย เป็นแต่ สมณะอยู่จะนั้น ก็ให้เจริญกุศลธรรมสำเร็จอานิสงส์คุณ มละความ มัวเมาเสียพินาศ และเบาบางลงจากสันดาน.

แลซึ่งพระโลกนาถ ตรัสประทานโอวาทในดีลักษณะวิปัสสนา โดยนัยอันละเอียดคนนั้น ทรงสั่งสอนให้พิจารณาซึ่งอักษานี้ โดยเบญจ- ขันธ์ว่า **รูป อนิจฺจํ เวทนา อนิจฺจา สยฺยสา อนิจฺจา สงฺขารา อนิจฺจา**

วิญญาณ อนิจจัง รูป ไม่เที่ยง เวทนา ความเสวยอารมณ์ไม่เที่ยง
สังขาร ความจำได้จำไว้ไม่เที่ยง สังขาร ธรรมที่ตกแต่งปรุงจิตไม่เที่ยง
วิญญาณ ใจที่รู้พิเศษซึ่งอารมณ์ไม่เที่ยง รูป อนตฺตา เวทนา อนตฺตา
สขุตา อนตฺตา สงฺขาร อนตฺตา วิญญาณ อนตฺตา รูป ไม่ใช่
ตัวตน เวทนา ไม่ใช่ตัวตน สังขาร ไม่ใช่ตัวตน สังขาร ไม่ใช่
ตัวตน วิญญาณ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีผู้เป็นอิสระครอบครอง ไม่เป็น
ไปในอำนาจบังคับบัญชาแห่งผู้ใด สัพฺเพ สงฺขาร อนิจฺจา สังขาร
ธรรมที่ประชุมแต่งทั้งปวงไม่เที่ยง สัพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรม
ทั้งปวงที่เป็นสังขารและวิสังขาร ล้วนเป็นอนัตตาสัน เป็นของสูญ
ไม่มีเจ้าของ สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้าจอมฝึกสอนสาวก ใน
วิปัสสนานี้ยออย่างนี้มาก ก็คำสั่งสอนที่เป็นไปโดยอนิจจาที่ลักษณะดังนี้
แห่งพระผู้มีพระภาคนั้น ย่อมเป็นไปในสาวกทั้งหลายมากกว่าโอวาท
อนุศาสนีอื่น ๆ เพราะเหตุปัญญากิจที่พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ โดย
ลักษณะ ๓ นี้ เป็นไปตามแก่นียานิกธรรมวินัย วิมุตติความพ้นไป
จากกิเลสอาสวะและสังสารทุกข์ปวง ซึ่งเป็นแก่นสารแห่งพรหม-
จรรย์ ย่อมมีเพราะปัญญา บมิได้มาโดยมุขอื่น ศีลและสมาธิ เป็น
แต่จรณะบูรพาภาคปฏิบัติเบื้องต้น จะให้ดำเนินถึงวิชาปัญญาที่ตรัสรู้
แจ้งชัด จนบรรลุวิมุตติได้เป็นที่สุด เป็นตัววิชา ความบริสุทธิ์
แห่งจิตของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีด้วยอุบายอื่น ย่อมมีมาเพราะปัญญา
อย่างเดียว เพราะฉะนั้น พระทศพลเจ้าจึงตรัสเทศนาว่า **ปญฺญตฺตรํ**
พรหมจรรย์นี้มีปัญญาเป็นคุณอันยิ่ง เป็นคุณเบื้องต้น **ปญฺญา**

ปริสุขณฺติ สัตว์ยอมบริสุทธีด้วยปัญญา สัตว์สังวรบุคคลจะบำเพ็ญให้
บริบูรณ์ ก็เพื่อเป็นภาคพื้นแห่งสมาธิ สมาธิเล่าก็เพื่อเป็นปทัสถาน
แห่งปัญญา ปัญญาเพื่อวิมุตติ **ปญฺญาปริภาวิตํ จิตฺตํ** จิตเมื่อปัญญา
อบรมแล้ว จึงวิมุตหลุดถอนพันไป จากสภาวะท้งปวงที่เป็น
เครื่องดองสันดาน **ตสฺมา** เหตุการณ์ดังนี้ พระพุทธประสงค์จะให้
เวไนยสัตว์บรรลุถึงวิมุตติ ซึ่งเป็นแก่นสารแห่งธรรมวินัย จึงได้ทรง
สั่งสอนด้วยปัญญาภาวนา กำหนดสังขารเบญจขันธ์โดยลักษณะ ๓ นี้
มากกว่าโอวาทอนุสาสนีอื่น ๆ .

แลในพหุทานุสาสนีนี้ ตรัสสั่งสอนแต่โดยอนิจจลักษณะอนัตต-
ลักษณะ หาได้ตรัสทุกขลักษณะไม่ แม้บมิได้กล่าว ก็สำเร็จด้วย
อนิจจลักษณะแล้ว เพราะเหตุลักษณะทั้ง ๓ นี้ เป็นธรรมชาติ ธรรม
นิยาม ธรรมฐิติ ความตั้งอยู่แห่งธรรมที่คงอยู่บมิได้ยักย้ายประการหนึ่ง
ยทนิจฺจํ สิ่งใดไม่เที่ยง **ตํ ทุกฺขํ** สิ่งนั้นเป็นทุกข์ **ยํ ทุกฺขํ**
ตทนต์ตฺร สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตาแล้ว
ก็ไม่ควรที่จะถือมั่นซึ่งสิ่งนั้น ด้วยตัณหามานะทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง
เลย **ตสฺมา** เหตุนั้น พหุทานุสาสนีโนวาทนี้ จึงได้ลักษณะครบทั้ง ๓
คือ **อนิจฺจตา** ความเป็นของไม่เที่ยง **ทุกฺขตา** ความเป็นทุกข์ **อนตฺตตา**
ความเป็นอนัตตา.

แลซึ่งอันพิจารณาเห็นโดยลักษณะ ๓ นี้ ก็ในอารมณ์ คือ
เบญจขันธ์อุปาทินนกกสังขาร เพราะเหตุสัตว์ทั้งหลายมาหลงมีคมนอยู่
โดยโมหะ กระทำฉันทะสินะหะอาลัยผูกพันมันนั้ก ในอุปาทินนกกสังขาร

คือ ร่างกายที่เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ครองอยู่นี้มากกว่าที่ อารมณ์อื่น ครั้นมาเจริญจิต มีความสำคัญกำหนดในร่างกายกับทั้ง นามธรรมที่จิตผูกพันนักนั้น เห็นลงตามความจริงว่าไม่เที่ยง และเป็น ทุกข์ และเป็นอนัตตาแล้ว ก็จะบำบัดบรรเทาโมหะฉันทะอาลัยที่ ผูกพันนั้น ให้เสื่อมถอยเบาบางลง และให้สิ้นให้ดับขาดสูญเสียได้ ตสฺมา เหตุการณ์ดังนี้ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระศาสดา แห่งเทวดามนุษย์ทั้งหลายในทางพระนิพพาน เมื่อสัตว์ทั้งหลายผูกพัน ติดอยู่ในที่ใดแล้ว จึงจะต้องปลดเปลื้องแก้ไขจากที่นั่น จึงได้ตรัส เทศนาสั่งสอนให้สาวกบริษัท พิจารณากำหนดอุปาทานักขันธ โดย ลักษณะทั้ง ๓ ประการ.

แลเทศนานัยพุทธ บรรหาร ให้พิจารณาโดยลักษณะ ๓ นั้นเป็น ปฏิปุจฉาถามเฉพาะ ให้ผู้รับเทศนานั้น ๆ ปฏิญญาตามที่ตนตรองเห็น บ้าง แสดงตรง ๆ ครบทั้ง ๕ ชั้นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น อนัตตานั่นบ้าง. ซึ่งตรัสโดยปฏิปุจฉานั้น เหมือนเทศนานัยในพระ สุตตรเป็นอันมาก มีอนัตตลักขณสูตร มหาปุณณมสูตร สุสิมสูตร เป็นต้น ดังนี้ว่า **ตํ ก็ มนุสสํ ภิกฺขเว** คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่าน จะสำคัญเนื้อความนั้นเป็นไฉน **รูปํ นิจฺจํ वा อนิจฺจํ वा** รูปเที่ยง หรือ ๆ ไม่เที่ยง ? ภิกษุทั้งหลายตรองเห็นแล้วตามเป็นจริงแก้จิตว่า รูปนี้ ย่อมบังเกิดด้วย เสื่อมสิ้นไปด้วย แปรผันเป็นอย่างอื่นด้วย หากที่อยู่ไม่ จึงกราบทูลว่า **อนิจฺจํ ภนุเต** ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ รูป ไม่เที่ยง **ยมุปนานิจฺจํ ทุกฺขํ वा ตํ สุขํ वा** คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นทุกข์หรือ ๆ สุขเล่า ? ภิภษทั้งหลายนั้นตรอง
เห็นความจริงแก่จิตว่า สิ่งใดอันความบังเกิดและนิพหาย เบียดเบียน
บีบคั้นอยู่แล้ว สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ไม่ใช่สุข จึงกราบทูลว่า **ทุกข์ ภาณเต**
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สิ่งที่ไม่เที่ยงนั้นเป็นทุกข์ ไม่ใช่สุข **ยมุปนานิจฺจ**
ทุกข์ วิปริณามธมฺม คุก่อนภิภษทั้งหลาย เออ ก็ สิ่งใดไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาแล้ว **กลฺลํ นฺตุ**
สมนุปลสฺสิตํ ควรหรือที่จะพิจารณาตามเห็นพร้อมว่า **เอตํ มม** นั้น
ของของเรา **เอโสหฺมสมฺมิ** เราเป็นนั่น **เอโส เม อตฺตา** นั่นเป็น
อาตมตัวตนแก่นสารแห่งเรา ดังนี้ ควรหรือที่ท่านทั้งหลายจะตามเห็น
สิ่งนั้น ด้วยคัมภีระทักขณธรรมนั้น ? **โน เหตํ ภาณเต** ข้าแต่พระ-
องค์ผู้เจริญ ซึ่งจะตามเห็นสิ่งนั้นด้วยคัมภีระทักขณธรรมนี้ ควรก็หา
มิได้. พระองค์ตรัสถามในรูปชั้น ให้ภิภษทั้งหลายกราบทูลปฎิญา
ตามที่ตนตรองเห็นจะนี่ฉันใด แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร สัญญาณ
ก็ตรัสถามให้ภิภษผู้รับเทศนากราบทูลปฎิญาณตามที่ตนตรองเห็นจริง
เหมือนฉะนั้น. ครั้นเมื่อวิปัสสนาญาณอันหยั่งรู้ด้วยประการนั้นเกิดมี
แล้ว พระสุคตเจ้าจึงตรัสสอนในยถาภูตญาณทัสสนะ ความรู้ความ
เห็นตามที่เป็นจริงอย่างไร ถอนเสียซึ่งเกาะความถือมั่นด้วยคัมภีระ
ทักขณธรรม ให้นिरาสาจากสันดานว่า **ตสมฺมาติหา ภิกฺขเว** คุก่อนภิภษ
ทั้งหลาย เพราะท่านเห็นลงว่า ไม่เที่ยงแล้วเป็นทุกข์จะนั่นแล้ว พึง
เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้น ด้วยปัญญาอันชอบ
ตามที่เป็นจริงอย่างไรนั้นเถิดว่า **ยํ ภิกฺขเว** รูป **อตีตนาคตปจฺจุปปนฺน**

รูปอันใดอันหนึ่ง ที่เป็นอดีตล่วงแล้ว เป็นอนาคตยังไม่มาถึง เป็น
ปัจจุบันบังเกิดเฉพาะหน้าในทันใด อชฺมตฺตํ วา พหิทฺธา วา
เป็นภายในที่สัตว์กำหนดว่าของเรา หรือเป็นภายนอกที่สัตว์กำหนดว่า
ของผู้อื่น โอปาริกํ วา สุขุมํ วา เป็นรูปหยาบหรือ ๆ เป็นรูป
ละเอียด หีนํ วา ปณีตํ วา เป็นรูปต่ำซ้ำหรือ ๆ เป็นรูปประณีต
ยํ ทูเร สนฺตึเก วา รูปใดไกลหรือใกล้ก็ดี สพฺพํ รูปํ อັນรูป
ทั้งปวงนี้ ท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไร
ดังนี้เถิดว่า เนตํ มม นันโชของของเรา เนโสหฺมสมฺมิ เราใช้นั้น
น เมโส อตฺตา นันโชอตามตัวตนแก่นสารแห่งเรา แม้ในเวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๔ นามขันธ์เล่า ก็ทรงสั่งสอนให้
ถอนคาเหทั้ง ๓ เหมือนฉะนั้น. ซึ่งทรงสั่งสอนในวิปัสสนาโดยนัยนี้
ด้วยปฏิบัติจลาตามเฉพาะ ให้ผู้รับเทศนาปฏิบัติตามที่ตรงเห็นแก่
จิตตน.

แลซึ่งตรัสแสดงขันธ์ ๕ โดยลักษณะ ๑ ตรง ๆ ไม่เป็นปุจฉา
นั้น เหมือนที่ตรัสโอวาทในอรหัตตสูตรเป็นต้นว่า รูปํ ภิกฺขเว
อนิจฺจํ อก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง ยทนิจฺจํ ตํ ทฺวขํ สิ่งใด
ไม่เที่ยง สิ่งนั้นทุกข์ สัตว์หนายก ยํ ทฺวขํ ตนทตฺตา สิ่งใดทุกข์
สิ่งนั้นอนัตตา มิใช่อตามตัวตน ไม่เป็นไปในอำนาจความบังคับบัญชา
ของผู้ใด ยทนตฺตา สิ่งใดเป็นอนัตตามิใช่อตามตัวตนแล้ว ตํ เนตํ มม

**เนโสหสมฺมิ น เมโส อตฺตาคิ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมนุปฺปยุถาย
ทฏฺฐรพฺพํ** สิ่งนั้นทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริง
อย่างไร ดังนี้เถิดว่า เนตํ มม เนโสหสมฺมิ น เมโส อตฺตา
ถอนความถือมั่นด้วยคณฺหามานะทิฏฺฐิเสยฺ ใ้หนีราศจากสันดาน แม้
ในนามขันธทั้ง ๔ มีเวทนาเป็นต้น ก็ตรัสโดยนัยนั้น ซึ่งทรงสั่งสอน
ด้วยนามรูปครบทั้ง ๕ ขันธ ด้วยลักษณะ ๓ โดยนัยนี้ ตรัสโดยตรง
มิได้เป็นปฏิจฺจนา สุกโศวาทในวิปัสสนา. พระสุคตเจ้าตรัสด้วย
ธรรมคือขันธ ๕ ให้พิจารณาทั้งรูปธรรมนามธรรมนี้ มากกว่าที่
ตรัสด้วยมาตรว่ารูปอย่างเดียว และในนามธรรมด้วยมาตรว่าเวทนา
อย่างเดียวนั้น.

ตถจฺจ ทิวริชฺชํ ลกฺขณํ สามัญญลักษณะ ๓ อย่าง คือ ความที่
เบญจขันธไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตานั้น เป็นยถาภูต-
ลักษณะ เครื่องกำหนด เครื่องหมาย ที่เป็นจริงอยู่อย่างนั้น เมื่อ
สัตว์ทั้งหลายจะมาสำคัญว่าเที่ยง ว่าสุข ว่าอาตมตฺวตฺน ตามเข้าใจผิด
ด้วยวิปลาตสัจฺจญาประการใดก็ดี ลักษณะ ๓ อย่างนั้นก็คงที่ มิได้
ย้ายแปรผันไปตามสำคัญนั้นเลย เพราะฉะนั้น ปัญญาที่พิจารณา
เห็นพิเศษซึ่งสังขารโดยลักษณะ ๓ นี้ พระทศพลเจ้าจึงตรัสว่า
ธมฺมภูจฺจิตฺตยาณํ ปัญญาอันรู้ในความตั้งอยู่แห่งธรรม เมื่อธรรมจฺจิต-
ตฺตยาณํ นั้น เกิดเจริญแก่กล้ามีกำลังขึ้นก่อนแล้ว นิพพานญาณปัญญาที่รู้
ในพระนิพพานจึงเกิดในภายหลัง เหตุดังนี้ **ลกฺขณตฺตยปริกฺคาหิกา**
ปัญญาที่กำหนดนามรูปโดยลักษณะ ๓ จึงเป็นมรรคาวิधिหนทางแห่ง

ความบริสุทธิ์ ซึ่งได้ตรัสสั่งเขไปในพระคาถาว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญา ย ปุสฺสตี

อถ นิพฺพินฺหติ ทฺวเกยฺส เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา

เป็นต้น เมื่อใดบุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารธรรมที่ปัจจัยประชุม แต่งตั้งทั้งปวงไม่เที่ยง ดังนี้แล้ว เมื่อนั้นบุคคลก็เหนื่อยหน่ายในทุกข์ คือบริหารซึ่งขันธร่างกาย อันนี้เป็นมรรคาแห่งความบริสุทธิ์ คือ จะให้จิตพ้นจากอาสวะทั้งหลาย, เมื่อใดบุคคลเห็นลงด้วยปัญญาว่า สังขาร ทั้งปวงเป็นทุกข์ อันสัตว์ทนยาก ดังนี้แล้ว เมื่อนั้นบุคคลย่อมเหนื่อยหน่ายในทุกข์ คือ บริหารซึ่งเบญจขันธ์ อันนี้เป็นมรรคาแห่งความบริสุทธิ์ เมื่อใดบุคคลเห็นลงด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นสังขารและวิสังขารล้วนเป็นอนัตตาสัน ดังนี้แล้ว เมื่อนั้นบุคคลย่อมเหนื่อยหน่ายในทุกข์ คือ บริหารทำนุบำรุงรักษาซึ่งขันธ์ อันนี้เป็นมรรคาแห่งความบริสุทธิ์. วิปัสสนาญาณที่พิจารณาสังขารโดยเป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นทุกข์ พิจารณาธรรมทั้งปวงโดยเป็นอนัตตาแล้ว เกิดนิพพิทาความเหนื่อยหน่าย เป็นมรรคา เป็นอุบายแห่งพระนิพพานด้วยประการฉะนี้.

ตสฺมา เหตุการณ์ดังนั้น สมเด็จพระสุคตสัมมุนีบรมโลกนาถ จึงได้ตรัสแสดงอานิสงส์ ในพระสูตรต่าง ๆ เป็นอเนกสถานว่า **เอวํ ปุสฺสํ ภิกฺขเว สุตฺวา อริยสวโก** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย **อริยสวโก** ผู้ได้สดับแล้ว เมื่อเห็นลงเป็นยถาภูตญาณทัสสนะ ถอนคาหะ ๓ อย่าง ดังนี้ **รูปสุมึปี นิพฺพินฺหติ** ก็ย่อมเหนื่อยหน่ายทั้งในรูป เวทนา

สัญญา สังขาร วิญญาณ ครอบทั้ง ๕ ชั้น นิพพิหนฺติ วิรชชติ
เมื่อเหนื่อยหน่ายอยู่ณั้น ก็วิราชปราศย่อม คือ บรรลุอรหิมรรค
สมุจเฉทปหาน สยายกิเลสที่ย่อมสันดานให้วิราชไป วิราคา วิมูจติ
เพราะอรหิมรรคเกิดแล้ว อริยาสวกนั้นก็วิมุตหลุดถอนจากสภาวะ
คือบรรลุอรหิมรรค ให้จิตพ้นจากกิเลสลาภธรรม เป็นวิสุทธิสัตว์
สันดานหมดจดแล้วด้วยดี วิมุตตสุมี วิมุตตมิตี ญาณ โหติ ครั้น
จิตพ้นพิเศษแล้ว ก็ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า จิตพ้นแล้ว ปชานาติ เธอ
นั้นก็ย่อมรู้สว่างชัดว่า สิ้นชาติ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่จำจะต้อง
ทำ ได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อเป็นอย่างนี้ไม่มี เธอ นั้นมีปัจจเวก-
ขณะญาณหยั่งทราบจะนี้ เมื่อบุคคลมาเจริญตักขณานุปัสสนานี้ แม้
ไม่บรรลุอรหิมรรค อัจฉันทวิสุทธิเล่า ก็เป็นแต่มรรคาให้ผู้นั้นมีสติสัม-
ปชัญญะไม่พัวพันทำลายขั้น มุสสุคตภพมนุษย์กำเนิดและสวรรค์
เป็นที่ไปเบื้องหน้า ตสุมา เหตุการณ์ดั่งนั้นตักขณานุปัสสนา ปัญญา
พิจารณาเห็นสังขาร โดยลักษณะ ๓ นี้ ควรบัณฑิตผู้เห็นประโยชน์
ตน จะพึงเจริญให้เกิดในสันดาน ส้องเสพให้คุ้นแก่จิตสิ้นกาล
เนื่อง ๆ

คำ ภาวนนุเตน เมื่อบัณฑิตจะเจริญตักขณานุปัสสนานั้น พึง
รู้จักฐานะทั้ง ๖ ก่อน คือ อนิจจัง ของไม่เที่ยง อนิจจุลกฺขณัม
ลักษณะเครื่องหมายที่จะให้รู้ว่าไม่เที่ยง ทุกขํ ทุกขลฺกฺขณัม ทุกข์
ของที่สัตว์ทนยาก และลักษณะเครื่องหมายที่จะให้รู้ว่าทุกข์ อนตฺตา
อนตลฺกฺขณัม ของเป็นอนัตตา และลักษณะเครื่องหมายที่จะให้รู้ว่า

เป็นอนัตตา. **ตตฺถ ขนฺธปญฺจกํ** ในฐานะทั้ง ๖ นั้น ขันธบัญญัติ
หมวด ๕ แห่งขันธ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็น
อนิจจังไม่เที่ยง เพราะบังเกิดขึ้นและนิบหาย, **อุปฺปาทวยลฺลตฺตํ**
ความบังเกิดและความเสื่อมสิ้นแล้วแปรปรวนเป็นอย่างอื่น เป็น
อนิจลักษณะ เครื่องหมายที่จะให้ยังรู้ว่า ขันธบัญญจนั้นไม่เที่ยง
ขันธบัญญัติเป็นทุกข์ เพราะความบังเกิดและความนิบหายหากเบียด-
เบียนบีบคั้น **อภิณฺฺหสมฺปิพนํ** ข้อซึ่งความบังเกิดและนิบหาย หาก
เบียดเบียนเนื่อง ๆ ชื่อว่า ทุกข์ลักษณะ เครื่องหมายที่จะให้รู้ว่าขันธ-
บัญญัติเป็นทุกข์. ขันธบัญญัติเป็นอนัตตา เพราะมิได้เป็นไปอำนาจ
วเส **อวตฺตณํ** ความที่ไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นอนัตตลักษณะ
เครื่องหมายที่จะให้รู้ขันธบัญญัติเป็นอนัตตา ให้บัณฑิตผู้เจริญดีลักษณะ
วิปัสสนา ฟังรู้ฐานะทั้ง ๖ ดังนี้ โดยอาการอันละเอียดก่อนแล้วจะได้
พิจารณาสังขารเบญจขันธ ตามลักษณะ ๓ นั้นโดยง่าย.

อิเมสุ หิ ตีสุ ลกฺขณेषु แท้จริงในลักษณะทั้ง ๓ นี้ อนิจจ-
ลักษณะและทุกข์ลักษณะนั้น สัตว์จะพึงเห็นได้ง่าย แต่อนัตต-
ลักษณะเห็นยากยิ่งนัก เพราะเหตุอดีตสัญญา ความสำคัญว่าตนนี้หนา
นักในสันดานสัตว์ ซึ่งจะพิจารณาเห็นลงว่า อนัตตามิใช่ตนได้
จริงๆ นั้นยากยิ่งนัก. แท้จริง เมื่อผัสสะทั้งหลายมีภวขณะเครื่องใช้
สอยเป็นต้นแตกทำลายไป ชนทั้งหลายก็ย่อมกล่าวว่า **อโห อนิจฺจํ**
ไม่เที่ยงเทียวหนอ ดังนี้ แต่ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งจะกล่าวว่า **อโห อนตฺตา**
อโห อนตฺตา ดังนี้ ไม่มีเลย. อนึ่ง เมื่อฝืนและต่อมเป็นต้นเกิด

ขึ้นในกาย หรือหนามยอกก็ดี ชนทั้งหลายก็ย่อมกล่าวว่า **อโห ทุกข์**
อโห ทุกข์ ทุกข์ ทุกข์เที่ยวหนอ ๆ ลำบากนัก ๆ ดังนี้ แต่ผู้หนึ่งผู้ใด
ซึ่งจะกล่าวว่า **อโห อนตฺตา** ร่างกายนี้เป็นอนัตตามิใช่ตัวตน ดังนี้
ไม่มีเลย. **กสฺมา** เหตุไฉนจึงเป็นเช่นนี้เล่า? เพราะเหตุอนัตต-
ลักษณะนี้ไม่แจ้งชัด และยากที่สัตว์จะเห็นได้ ยากที่บุคคลจะบัญญัติ
ยกขึ้นสั่งสอนให้บุคคลผู้อื่นเห็นตาม **สรงฺกาทโย** บัณฑิตศาสนา
ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในอดีตกาล มีสรงกดาบสและอรกะและโควินทะ
เป็นต้น ซึ่งได้เป็นศาสดาสั่งสอนมหาชน ในภายนอกพุทธกาล ก็
สั่งสอนแนะนำให้ได้สังเวชและเหนื่อยหน่าย ด้วยอนิจจกถา พรรณนา
ความไม่เที่ยง อายุของสัตว์น้อยไม่ยืนนาน และทุกขกถา พรรณนา
ทุกข์ต่าง ๆ ให้สัตว์ทั้งหลายได้ความเหนื่อยหน่ายและสังเวชสลัดจิต
มละเสียดซึ่งทุจริตการอกุศล ดำรงตนในบุญราศีมีทานศีลเป็นต้น ให้
ได้สุขในกามภพ รูปารูปภพเท่านั้น **นาทุทลฺลสุ** ศาสดาทั้งหลายนั้น
มิได้ปัญญาเห็นซึ่งอนัตตาลักษณะนั้นเลย แต่จะเห็นยังไม่อาจเห็นได้
แล้ว ซึ่งจะยกบัญญัติขึ้นแนะนำสั่งสอนผู้อื่น โดยอนัตตรลักษณะจะ
มีแต่ที่ใดเล่า **เตน** เหตุการณ์ดังนั้น สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้า
จึงตรัสแสดงอนัตตลักษณะนั้น ด้วยสามารถอนิจจลักษณะเป็นประธาน
บ้าง ด้วยสามารถทุกขลักษณะเป็นเบื้องต้นบ้าง ด้วยสามารถอนิจจ-
ลักษณะทุกขลักษณะ เป็นเบื้องต้นบ้าง เพื่อจะให้เวไนยสัตว์ได้เห็น
อนัตตลักษณะนั้นได้โดยประจักษ์ เพราะเหตุว่า **ยทนิจฺจํ** สิ่งใด
ไม่เที่ยง **ตํ ทุกฺขํ** สิ่งนั้นก็ทุกข์ **สัตว์ทนฺยาถ ยํ ทุกฺขํ**

ตทนตุดตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา มิใช่ตัวมิใช่ตน ไม่มีใครเป็นเจ้าของป้องกัน ยทนตุดตา สิ่งใดเป็นอนัตตาแล้ว กุลบุตรผู้มีปัญญาพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงเถิดว่า เนต์ มม นั่นใช่ของของเรา เนโสหมสุมิ เราใช่นั้น น เมโล อตุดตา นั่นมิใช่ตัวมิใช่ตน มิใช่แก่นสารแห่งเรา เอวเมตฺ ยถาภูตํ สมมุပ္ปยุถาย ทฎฐพพํ กุลบุตรผู้มีปัญญาพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้เถิด.

ออยจฺ นามรูปปริจฺเจทิกา ปัญญาที่กำหนดซึ่งนามและรูป โดยลักษณะ ๓ นี้ เป็นอุบาย เป็นหนทางที่จะให้สัตว์บริสุทธิ์ด้วยความบริสุทธิ์ทั้ง ๒ สถาน ที่เป็นปริยาย และนิปปริยาย ความบริสุทธิ์อันใดที่มีขึ้นในสันดานสัตว์ เพราะอภิสมัยตรัสรู้ร้อยจํด้วยปฏิบัติญาณ กระทำให้กิเลสนั้น ๆ ปราศไป ตามกำลังแห่งมรรคภาวนา มิให้กลับเกิดในสันดานได้อีก โดยเอกเทศเพียงเสขภูมิ และนิปเปตเสสันเชิงในอเสขภูมิก็ดี ความที่จิตหมดจดไปเสียจากกิเลสด้วยสมุจเฉทปหานนี้ ชื่อว่าความบริสุทธิ์โดยนิปปริยาย. แลข้อซึ่งสัตว์มีความพร้อมเพรียงด้วยโลกียกุศล มีจิตไม่เศร้าหมองทำลายขั้นเป็นสัตว์ไม่หลงเพื่อนกระทำกาลกิริยา เป็นที่ตั้งแห่งความบังเกิดในสุคติภพ อันนี้เป็นความบริสุทธิ์โดยปริยาย ความบริสุทธิ์ทั้ง ๒ นี้ ย่อมสำเร็จด้วยปัญญา เหตุดังนั้น นรชาติผู้พึ่งต่ออัจฉนตวิสุทธิอนุตรโยคักเขมนิพพาน โดยนิสสรณัชฌาสัยก็ดี บุคคลที่เป็นวิภูฏาภิตสัตว์ ยินคืออยู่ในวิภูฏะ และมีความประสงค์แต่สุคติภพวสมบัตติก็ดี ก็ควร

ที่จะส่องเสพเจริญติลักขณานุปัสสนานี้ไว้ เป็นนิพัทธภาวนามัยกุศลให้
บริบูรณ์ขึ้นในสันดาน ด้วยอัปมาทธรรม ก็จะเป็นมนุษย์วิเศษ ถือ
เอาแก่นสารแห่งร่างกายอันนี้ ถือเอาคุณอันประเสริฐแห่งร่างกายอันนี้
ที่ไม่มีแก่นสาร.

ตถา หิ คำนี้จริงอย่างนั้น สมด้วยพุทธภาษิตตรัสบรรหารใน
ปัญจกัณฑ์คฤตกรนิคายว่า **ปลฺลจฺหิ ภิกฺขเว วฑฺฒีหิ วฑฺฒมาโน**
อริยสาวโก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกเจริญด้วยเครื่องเจริญ ๕ อย่าง
แล้ว อริยาย **วฑฺฒิยา วฑฺฒติ** ย่อมเจริญด้วยเครื่องเจริญดีไม่มีโทษ
สाराทายิ จ โหติ วราทายิ จ กายสุส เป็นบุคคลผู้พิเศษ ถือ
เอาซึ่งแก่นสารแห่งร่างกาย ถือเอาซึ่งคุณอันประเสริฐแห่งร่างกายนี้
สทฺธาย วฑฺฒติ คืออริยสาวกเจริญด้วย ศรัทธาและศีล สุตะ ความ
สดับ จาคะ ความบริจาค **ปลฺลยาย วฑฺฒติ** เจริญด้วยปัญญา **อิเมหิ**
โฆ ภิกฺขเว ปลฺลจฺหิ วฑฺฒีหิ วฑฺฒมาโน คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
อริยสาวกเจริญด้วยเครื่องเจริญ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ก็เป็นบุคคล
ถือเอาแก่นสารคุณอันประเสริฐแห่งร่างกายได้ **เตสุ จ ปลฺลจฺสุ**
ธมฺเมสุ และในธรรม ๕ ประการนั้น ปัญญาเป็นประธานแห่งธรรม
ทั้งหลาย ย่อมรวบรวมธรรมทั้ง ๔ คือศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ นั้น
ไว้ไม่ให้กระจัดกระจาย เพราะฉะนั้น จึงควรเจริญติลักขณานุปัสสนา
นี้ไว้ เป็นนิพัทธภาวนามัยกุศลบริบูรณ์ขึ้นในสันดานตน ด้วยอัปมาท-
ธรรม ด้วยประการฉะนี้.